

М. Л. Ільченко, В. В. Рижкова

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

2015

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

М. Л. Ільченко, В. В. Рижкова

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ
конспект лекцій

Харків «ХАІ» 2015

УДК 81'1 (075.8)
ББК 81 я73
І-48

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. В. О. Самохіна,
канд. філол. наук, доц. М. Ю. Бабенко

Ільченко, М. Л.

І-48 Лінгвістика тексту [Текст] : консп. лекцій / М. Л. Ільченко,
В. В. Рижкова. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк.
авіац. ін-т», 2015. – 96 с.

Лекції висвітлюють основні питання лінгвістики тексту, методи дослідження мови і методи дослідження саме тексту з урахуванням сучасного стану науки про текст. Особливу увагу приділено типологізації текстів, їхній семантичній і структурній характеристиці.

Для студентів і викладачів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться питаннями лінгвістики тексту.

Іл. 12. Табл. 4. Бібліогр.: 55 назв.

УДК 81'1 (075.8)
ББК 81 я73

© Ільченко М. Л., Рижкова В. В. 2015
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2015

ПЕРЕДМОВА

Лінгвістика тексту є мовознавчою дисципліною, що досліджує текст і його внутрішню структуру, складові категорії цієї структури, змістовно-знакову і комунікативну репрезентацію. У фокусі уваги лінгвістики тексту знаходяться текстотвірні засоби (лексичні та семантичні повтори слів, застосування займенників, порядок слів, членування речень тощо) і змістові категорії (зв'язність, смислова рівновага мовних компонентів, підкреслення відповідного елемента тексту та ін.).

Поняття «текст» постає як цілісна семіотична форма мовленнєвої і психічної людської діяльності, що має свою структурну організацію, є інтерактивно вбудованою у семіотичний універсум народу або цивілізації, і виступає прагматично спрямованим посередником комунікації.

Текст став предметом активного вивчення різними науковими дисциплінами, такими, як лінгвістика, психолінгвістика, лінгводидактика. Тому логічно обґрунтованим є включення до навчальних планів фахової підготовки студентів спеціальності «Прикладна лінгвістика», яка спрямована на реалізацію когнітивного, комунікативно-прагматичного й функціонально-стилістичного аспектів навчання, створення лінгвістично-методичної компетентності. Вивчення лінгвістики тексту як навчальної дисципліни ґрунтується на знаннях, уміннях і навичках з практикуму української/англійської мов та їх сучасних літературних варіантів, відомостях з літературознавчих дисциплін, культури мов, стилістики, риторики тощо. Опанування студентами курсу лінгвістики тексту забезпечить засвоєння ними інноваційних навчальних технологій, низки інформаційних, комп'ютерних дисциплін, адже текст у різних формах існування (усній, писемній, комп'ютерній) – це завжди смислова, семантична, тематична, стилістична єдність, що містить пізнавальні, комунікативні й виховні чинники.

Мета посібника – ознайомити студентів з теоретичними засадами лінгвістики тексту як науки, що розглядає текст з позицій його структури й змісту, здобути уміння і навички здійснювати лінгвістичний аналіз, створювати й редагувати тексти різних стилів, жанрів і типів мовлення.

Лекція 1

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ ЯК САМОСТІЙНА НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Визначення лінгвістики тексту.
2. Предмет і об'єкт лінгвістики тексту.
3. Місце лінгвістики тексту серед інших дисциплін.
4. Основні напрямки сучасного розвитку лінгвістики тексту.
5. Історія становлення лінгвістики тексту як науки.
6. Методи дослідження у лінгвістиці тексту.

1. Визначення лінгвістики тексту

Лінгвістика тексту як самостійна наукова дисципліна зародилася на рубежі 60–70-х років ХХ сторіччя. Термін «лінгвістика тексту» належить румунському вченому Е. Косеріу (середина 50-х років ХХ сторіччя). У цей період було закладено основи цієї лінгвістичної дисципліни. Склалася ця дисципліна в атмосфері триумфу формальних граматик (структуралізм – орієнтація виключно на граматичний аналіз речень): виникає гіпотеза, що можна скласти «граматику тексту», орієнтовану на текст, генеруючу тексти, але організовану не так, як граматику речення [9, с. 278–279]. Під **граматикою** розуміють об'єктивно існуючу в мові систему способів і засобів побудови та зміни слів і побудови речень. У цьому випадку говоримо про систему побудови тексту.

Дослідження безпосередньо тексту спочатку називалися то суперсинтаксисом (В. Дресслер), макросинтаксисом (З. Харрис), гіперсинтаксисом (Б. Палек) як частина граматики, що вивчає засоби зв'язності речень одного мовного твору (граматикою контексту), то транслінгвістикою, лінгвістикою дискурсу – розділом семіотики, об'єктом якого є «уся нескінченна різноманітність фольклорних і літературних текстів, а також словесних (письмових та усних) текстів, що належать до галузі масової комунікації» [3, с. 442].

На цьому етапі вивчення тексту має різні назви: крім терміна «лінгвістика тексту», використовують терміни «теорія тексту», «структура тексту», «герменевтика», «граматика тексту», «стилістика тексту».

Наявність різних термінів – це відображення того факту, що сам феномен тексту передбачає багатоаспектність його вивчення.

В останні десятиліття у лінгвістиці тексту виділяються три самостійні наукові дисципліни: **загальна теорія тексту** (І. Р. Гальперін,

В. А. Валгіна), **граматика тексту** (О. І. Москальська); **стилістика тексту** (О. В. Арнольд, В. В. Одинцов).

Отже, **лінгвістика тексту** – це мовознавча дисципліна, що досліджує текст і його внутрішню структуру, складові категорії цієї структури, змістовно-знакову і комунікативну репрезентацію, а також способи створення і побудови текстів.

2. Об'єкт і предмет лінгвістики тексту

Лінгвістика тексту (ЛТ) охоплює будь-які знакові послідовності, однак основним її об'єктом є текст вербальний, тому у характеристиці і описанні тексту важливі дані, накопичені лінгвістикою.

Предметом цієї науки є ознаки і характеристики (як структурні, так і функціональні) тексту як комунікативної одиниці вищого рівня, як цілісного мовного твору. Комунікативність тексту розуміється як ступінь його спрямованості на читача (рис. 1. 1).

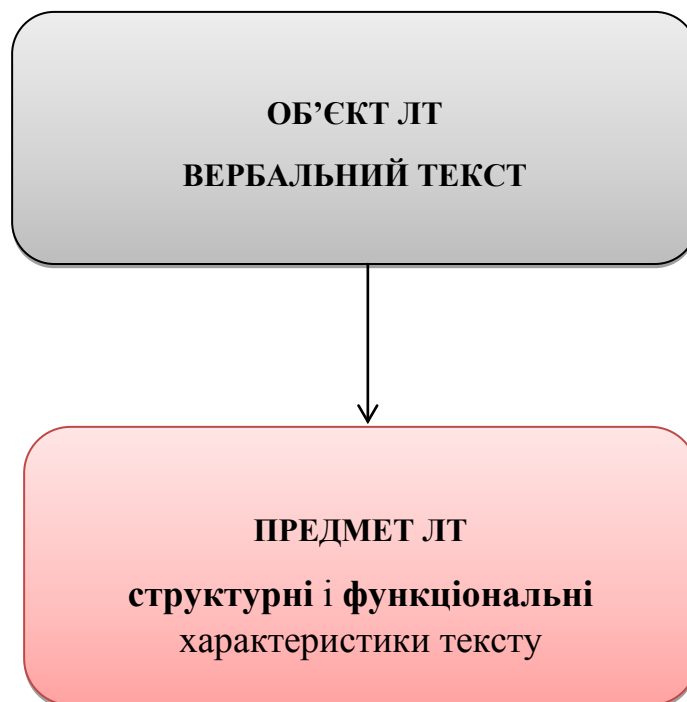

Рис. 1.1. Об'єкт і предмет лінгвістики тексту

3. Місце лінгвістики тексту серед інших дисциплін

Лінгвістична теорія тексту склалася на перетині ряду наук – інформатики, психології, лінгвістики, риторики, прагматики, семіотики, герменевтики, книгознавства, соціології (табл. 1.1).

Зв'язок ЛТ з іншими дисциплінами

<p>Лінгвістичні науки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Лексикологія • Семасіологія (установлення семантичної структури слова та вторинних значень мовних одиниць) • Стилістика (описання типів/жанрів текстів) • Синтаксис (актуальне членування речення, де тему та рему можна встановити лише в рамках тексту) • Когнітивна лінгвістика (розгляд тексту як концептуального модельного відображення дійсності, як модифікату сфери свідомості автора, його художніх, естетичних, етичних, наукових, аксіологічних, прагматичних поглядів та уподобань і як моделі впливу на свідомість, інтелект, погляди і поведінку читачів) • Комунікативна лінгвістика (розгляд тексту в акті мовленнєвої комунікації) • Соціолінгвістика (розгляд тексту як результату спілкування людей з позицій їх належності до тієї чи іншої соціальної групи або стосовно тієї або іншої типової мовленнєво-поведінкової ситуації) • Психолінгвістика (аналіз питань адекватного сприйняття, розуміння, інтерпретації та оцінювання творів; виявлення спільного для адресанта і адресата фонду знань (пресупозицій), що є підставою для досягнення автором тексту очікуваного впливу на читача) 	<p>Зв'язок лінгвістики тексту з іншими науками</p> <p>зумовлений самим предметом вивчення, який є спільним для багатьох наук, а також активними інтегративними процесами, притаманними сучасним наукам, необхідністю розглядати певне наукове явище з урахуванням досягнень різних наукових дисциплін</p>	<p>Нелінгвістичні науки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Філософія • Логіка • Психологія • Інформатика
---	--	--

4. Основні напрямки розвитку лінгвістики тексту

Автор однієї з перших вітчизняних монографій з лінгвістики тексту 3. Я. Тураєва називає кілька напрямків сучасного лінгвістичного аналізу тексту [19, с. 7–11].

1. Вивчення тексту як системи вищого рангу, основними ознаками якої є цілісність і зв'язність. Текст є певною складною мовною єдністю, структурно-семантичним утворенням, відмінним від простої послідовності речень. Це єдність, об'єднана комунікативною цілісністю, змістовою завершеністю, логічними, граматичними і семантичними зв'язками. Найбільш перспективним напрямом наукового пошуку в цій області є вивчення відношення поверхневої і глибинної структур тексту. **Глибинна структура** – це ідейно-тематичний зміст тексту, складне переплетення відношень і характерів, в основі якого лежить художній образ. Вона також охоплює авторські інтенції, прагматичну настанову, тобто мету створення тексту як одного з домінантних чинників. **Поверхнева структура** – лінгвістична форма, у якій розгорнута глибинна структура.

2. Побудова типології текстів за комунікативними параметрами. Типологічне дослідження тексту пов'язане з великими труднощами через нескінченну варіативність самого об'єкта аналізу. Проте вивчення **комунікативних, структурних і семантичних особливостей** текстів дозволяє визначити деякі класифікаційні параметри, що відокремлюють одну групу текстів від іншої.

3. Виявлення особливих текстових категорій. Визначення кола спеціальних текстових понять, особливих текстових категорій є предметом новітньої лінгвістики тексту. І. Р. Гальперін відносить, наприклад, до текстових категорій **проспекцію** і **ретроспекцію** у тексті. Однак серед дослідників немає єдності думок ані з приводу суттєвості текстових категорій, ані з приводу їх класифікації. Відкритим залишається також питання про засоби вираження тієї чи іншої категорії. Ця область лінгвістики тісно пов'язана з іменами як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Найбільший внесок у розроблення цієї проблеми зробив І. Р. Гальперін. Із зарубіжних вчених найбільш послідовно дослідженням цього питання займалися Р. Харвег, Х. Вейнріх, І. Дресслер.

4. Вивчення надфразових зв'язків і відношень. Розгляд структурних, семантичних та інших засобів зв'язку між компонентами тексту сприяє розробленню синтаксису складних мовних структур. Нерідко актуалізація зв'язків між складними цілими реченнями прихована від безпосереднього спостереження, і для їх виявлення потрібне глибоке проникнення вглиб тексту.

5. Вивчення одиниць або складових тексту розширює рамки синтаксичної теорії, вводячи до неї одиницю, більшу за речення. Найчастіше цю одиницю називають складним синтаксичним цілим або надфразовою єдністю. Ця область синтаксису, яку іноді називають гіперсинтаксисом, є однією з найменш розроблених областей лінгвістичного дослідження. Теорія складного синтаксичного цілого у вітчизняній науці розроблялася у працях А. М. Пешковського, Л. А. Булаховського М. С. Поспелова. Подальшого розвитку вона набула в роботах І. А. Фігуровського, І. Р. Гальперіна, Г. Я. Солганика та ін. Великий внесок у розроблення цієї проблеми зробила О. І. Москальська.

6. Визначення якісної своєрідності функціонування мовних одиниць різних рівнів під впливом тексту в результаті їх інтеграції текстом. Однією з особливостей тексту як структурно-семантичного цілого визнається здатність впливати на мовні одиниці, що входять до його складу. Під впливом тексту в складових його елементах реалізуються нові, додаткові значення. Ці (потенційні) значення були притаманні цим елементам як одиницям мовної системи і актуалізувалися під впливом тексту, тобто перейшли з латентного (прихованого) стану у відкритий. Можливо ці нові значення з'явилися вперше в результаті взаємодії одиниць з контекстом.

5. Історія становлення лінгвістики тексту

Становлення лінгвістики тексту як самостійної мовознавчої дисципліни відбувається в 60–70-ті роки ХХ сторіччя. Своєрідним центром її формування вважають Німеччину. У Німеччині, починаючи з кінця 60–70х років ХХ сторіччя, виходить ціла серія монографій, збірок, наукових статей з лінгвістики тексту (Р. Харвег, Е. Агрікола, Я. Петефі, Х. Ізенберг, С. Шмідт, В. Дресслер), але інтерес до тексту тією чи іншою мірою проявився і в філологічних школах багатьох країн світу. Так:

1) важливим для лінгвістики тексту стало розроблення празькими вченими **теорії актуального членування речення** з виділенням тема-рематичного ядра речення;

2) значно вплинуло на становлення структурно-граматичного аспекту лінгвістики тексту вчення Ш. Баллі (Женевська школа) про **граматичні зв'язки в мові та тексті, їх кореляції з позамовними засобами**;

3) колега Ш. Баллі А. Сеше в 1940 році зробив істотну поправку в концепцію Ф. де Сосюра, свого вчителя, суть якої полягала у тому, що **мовлення не тільки передуює мові, але і не може бути у жодну мить**

повністю породжене мовою; адресат і адресант завжди мають можливість для інновацій;

4) суттєвий вклад у формування лінгвістики тексту зробили також Лондонська, Французька функціональні школи, радянська філологічна традиція, зокрема, текстова концепція М. М. Бахтіна 40–50-х років ХХ сторіччя.

Перший етап лінгвістики тексту можна назвати **структурно-граматичним** (не випадково, що спочатку лінгвістику тексту називали граматикую тексту (Я. Петефі, З. Шмідт, М. Хеллідей, Т. А. ван Дейк, О. І. Москальська, Т. М. Ніколаєва та ін.), хоча вже в 70-ті роки ХХ сторіччя виникають передумови для повороту від текстової граматики до текстової семантики.

У рамках структурно-граматичного напрямку тексту увагу дослідників було зосереджено:

– на засобах і типах зв'язності тексту (лінгвістика тексту називалася лінгвістикою зв'язного тексту);

– принципах збереження зв'язності для більш адекватного сприйняття тексту читачем, де розглядаються проблеми повтору, замін, анафори, дейксиса; компоненти структури тексту (абзац, складне синтаксичне ціле, надфразова єдність), тема-рематичне членування тексту, типологія надфразових логічних відносин, імплікація, пресупозиція. Імплікація – наявність невербального масиву інформації у тексті. Пресупозиція – імпліцитне, тобто приховане, фонове знання, істинне і несуперечливе, яке передує текстові. Фонові знання – сукупність усіх імпліцитних знань реципієнта, попередньо отриманих ним з текстового універсуму, при цьому вони жодним чином не впливають із змісту самого тексту.

Однак обмеженість досліджень лише структурою тексту і його граматичними властивостями не сприяла вирішенню поставлених лінгвістикою тексту задач, зокрема вивчення категорій тексту, виявлення механізму глобальної зв'язності, засобів створення цілісності тексту і т. д. Наслідком такого стану справ був поворот в 70-ті роки ХХ сторіччя до вивчення **текстової семантики** (другий етап), яка визріла в надрах граматики тексту. Спочатку текстова семантика дотримувалася у своїх дослідженнях ключової ідеї текстової граматики – лінійної співпозиції одиниць, однак дуже скоро звернулася до багатосаровості, різноплановості і глобальності семантичного змісту тексту.

У рамках семантичного напрямку лінгвістики тексту вчені розробляли проблеми семантичних компонентів і змістової структури тексту, співвідношення семантики тексту і контексту, категорій змісту і змісту тексту, його імпліцитного плану, семантико-змістових основ розуміння та інтерпретації тексту і т. д.

Становлення семантичного напрямку в лінгвістиці тексту стало початком відцентрових тенденцій цієї галузі. З кінця 70-х років ХХ сторіччя відбувається «розшарування» лінгвістики тексту: для дослідження тексту залучаються різні аспекти суміжних наук, орієнтованих на мову, комунікацію, з їх стрімким подальшим розвитком. Серед основних напрямків лінгвістики тексту на цьому етапі найбільш значущими є **комунікативно-прагматичний, семіотичний, когнітивний напрямки**.

Становлення **комунікативно-прагматичного напрямку** лінгвістики тексту було зумовлено розглядом тексту як засобу соціально-психологічної, емоційної та естетичної взаємодії

Виділення цього напрямку зумовило: розширення складу текстових категорій за рахунок комунікативних [1, 16, 15, 19, 10, 7]; формування комунікативно-функціональних і прагматичних концепцій і моделей тексту [8, 14, 17, 2]; опис інтерактивності автора і читача, текстових стратегій, гармонізації та ефективності [8, 13].

Семіотичний напрям лінгвістики тексту досліджує знакові моделі тексту, в основу яких покладено взаємодію комунікантів за допомогою тексту. Розглядати текст як суперзнак запропонував ще Л. Єльмслев на противагу Ф. де Соссюру, який називав знаком лише слово або морфему.

Для цього напрямку лінгвістики тексту значущою стала семіотична концепція Ю. М. Лотмана, яка спирається на деякі положення Р. О. Якобсона і кваліфікує **текст як нерозчленований сигнал у знаковому просторі (універсумі) культури**. Ю. М. Лотман розглядав текст як певну семіосферу, яка відповідає поняттю «біосфера» В. І. Вернадського. Вчений характеризує семіосферу як семіотичний універсум, єдиний механізм, у якому будь-який текст стає знаковим актом і розглядається в співвідношенні з принципами і закономірностями універсуму [12, с. 1–13].

Метою актуального і значущого в сучасній лінгвістиці тексту **когнітивного напрямку** є дослідження змісту тексту, а не його значення. Основоположником цього напрямку слід вважати Т. А. ван Дейка. Його наукові контакти з представником когнітивної психології В. Кінч і написання ними спільної книги «Стратегія сприйняття дискурсу» стають першими кроками у дослідженні когнітивних механізмів породження і рецепції тексту.

Роботою, що зробила згодом помітний вплив на розвиток семіотики, була книга відомого російського дослідника фольклору **Володимира Яковича Проппа «Морфологія чарівної казки»**, опублікована в 1928 році, у якій він запропонував метод вивчення оповідних жанрів за функціями дійових осіб у творі.

Ще одним російським ученим, що звернувся до аналізу мовних явищ, які виходять за рамки окремого речення, був Олександр Матвійович Пешковський. Надалі його ідеї про необхідність вичленування і описання мовних єдностей більших за речення (**«Російський синтаксис у науковому висвітленні» (1914)**) були підхоплені Беличем, Поспєловим, Фігуровським.

Великий внесок в історію лінгвістики першої половини ХХ сторіччя зробила робота З. Харриса «Аналіз дискурсу» (1952 р). Його заслуга полягала в тому, що він застосував до аналізу тексту деякі методичні прийоми, що прекрасно зарекомендували себе під час вивчення мовних одиниць нижчого рівня (сегментація, класифікація, дистрибуція). Тим самим З. Харрис показав один з можливих шляхів аналізу текстової структури і виявлення ролі окремого елемента в цій структурі.

Дослідження феномену тексту здійснюється за допомогою різних методів, серед яких найбільш поширений у лінгвістиці тексту – **контекстуально-інтерпретаційний**, що є різновидом функціонального парадигмального методу.

6. Методи дослідження у лінгвістиці тексту

Для дослідження тексту застосовують чимало методів, серед яких найбільш поширеним у лінгвістиці тексту є:

Контекстуально-інтерпретаційний метод являє собою сукупність процедур, спрямовану на встановлення статусу тексту відносно інших текстів, його значущості в соціокультурному контексті, а також на реконструкцію авторського (комунікативного) задуму, мотивів і цілей, загального змісту, рецептивної спрямованості тексту тощо. Контекстуально-інтерпретаційний метод передбачає два етапи: **контекстуалізацію** й **інтерпретацію**. Перший спрямований на виявлення жорсткої системи безперервного контексту, у межах якого відбувається розвиток відповідної теми й розкриття концепції тексту. При цьому враховують контексти породження (світогляд, індивідуальна свідомість, лексикон автора, його занурення до універсуму культури й відповідного буттєвого часу і простору) і рецепції (світогляд, індивідуальна свідомість, лексикон читача, його занурення до універсуму культури, відповідного світу дійсності), комунікативний контекст, макроконтекст цілого текстового масиву і мікроконтексти (операційні контексти) фрагментів тексту. На підставі контекстуалізації здійснюються інтерпретація інформації, закладеної в тексті, установа авторської мети та стратегій впливу на читача тощо. Щодо художніх текстів контекстуально-інтерпретаційний метод нерідко ототожнюється з **лінгвістичним аналізом тексту**, який

здебільшого обмежується коментуванням неясних місць тексту, стилістичних фігур і прийомів або **лінгвопоетичним** чи **лінгвостилістичним аналізом**. О. Мороховський убачав відмінність між інтерпретаційним і стилістичним аналізом у тому, що перший «іде від розгляду частин до аналізу цілого, від розгляду значення окремих речень, надфразних єдностей, абзаців, розділів тощо до аналізу змісту всього твору і в цьому аспекті є необхідною передумовою стилістичного аналізу, точніше – його першим етапом. Стилiстичний аналіз іде від цілого до частини – лише усвідомивши художній текст як деяке єдине ціле, ми можемо переходити до розгляду його частин і до нового розгляду цілого на іншому, більш високому рівні». Процедури лінгвістичного аналізу тексту ґрунтуються на підставі шести етапів інтерпретаційного аналізу художнього тексту, запропонованих у 1976 р. російським дослідником І. Гальперінім:

- 1) визначення різновиду тексту за стилем, мовою, жанром, функціональним типом мовлення (оповідь, опис, міркування);
- 2) декодування тексту як повідомлення, розкриття загального змісту, його згортка до двох-трьох речень;
- 3) детальний аналіз значень слів і сполук, які вони отримують у мікро- і макроконтексті;
- 4) аналіз стилістичних прийомів порівняно з нейтральними засобами мовного вираження;
- 5) вияв призначення стилістично маркованих фрагментів висловлень, їхньої ролі у вираженні суб'єктивно-оцінного відношення автора до описуваних ним подій у тексті;
- 6) узагальнення отриманих результатів [6, с. 284–289]. Але такий підхід не враховує комунікативної сутності тексту, не відображує значущість тексту у світі породження й інтерпретації, у творчості окремого автора, у семіосфері текстів і семіотичному універсумі культури.

Для цього пропонується **методика діалогічної інтерпретації тексту**, що є сукупністю процедур аналізу тексту з урахуванням екстралінгвальних чинників текстової комунікації й інтегруючого принципу діалогічності. Цей принцип ґрунтується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання російського літературознавця М. Бахтіна. Учений розглядав діалогічність як усеосяжну мережу взаємодії складників ситуації породження й розуміння тексту. Виходячи з його концепції, можна виокремити кілька аспектів діалогічності. Першим є гносеологічний, який ґрунтується на філософському розробленні однієї з найбільш популярних у 20–30-ті роки ХХ сторіччя антиномій особистості, предмета й речі (В. Дільтей, Б. Рассел, А. Мейєр, П. Флоренський, С. Булгаков, Г. Шпет та ін.) і визначає складні взаємовідносини автора й інтеріоризованого буття

(світу дійсності, усвідомленого людиною й етносом), читача й буття, тексту й буття. Кожний із можливих світів діалогізує один з одним і світом реальності. Другий аспект – мовний – визначає діалог людини й мови і виявляється у здатності творчої особистості вирватися з полону мовних стереотипів і створити нову зображувальну мову, яка сприяє розвитку, збагаченню і збереженню словесної мови. Третій аспект діалогічності – культурно-історичний – забезпечує зв'язок тексту, особистісної свідомості автора і читача з кодом культури в її розвитку в часі та просторі, зокрема, з іншими текстами попередників. Такий діалог має не лише рекурсивний характер, що передбачає інтерсеміотичні зв'язки з попередньою традицією культури, а і прокурсивний, що розглядається як гіпотетичне моделювання впливу тексту на майбутній розвиток семіотичного універсуму культури та його окремих семіосфер. Четвертий аспект – комунікативний – ґрунтується на інтерактивній взаємодії автора-функції як текстового аналога відсутнього автора й гіпотетичного адресата, закладеного в текстовій програмі адресованості, із реальним читачем. П'ятий аспект діалогічних відношень – текстовий – виражається у специфіці співвідношення персонажів тексту з авторською функцією та діалогом роздвоєної особистості героїв.

Наративний аналіз є маргінальним методом, що застосовується у семіотиці тексту, літературознавстві й лінгвістиці тексту. Він являє собою сукупність методик, які визначають глибинні структури текстів-оповідей і їхнє співвідношення з поверхневими структурами. Наративний аналіз передбачає побудову актантної моделі тексту, сюжетних граматик, можливих трансформацій. Наратив розглядається літературознавцями як текст епічного твору, за винятком прямого мовлення персонажів, як зображення розвитку подій (оповіді) у часі. Прочитання, інтерпретація та аналіз наративного матеріалу може виходити з двох головних незалежних вимірювань: «холістичний і категоріальний підходи» і «змістовий і формальний підходи». Категоріальний підхід передбачає розбивання повного тексту або кількох текстів, отриманих від різних респондентів, на секції, віднесення окремих частин або слів до певних категорій та аналіз категорій. Холістичний підхід, навпаки, дозволяє розглядати життєву історію як ціле, і кожна частина тексту інтерпретується виходячи з контексту інших частин. Категоріальний підхід корисний, коли дослідників цікавлять проблеми або феномени, властиві певним групам людей, якщо ж досліджується певна єдина особистість, її розвиток, то переважним є холістичний підхід до аналізу наративу.

Другий вимір відображує традиційну дихотомію літературного тлумачення тексту. Дослідник концентрується на явному змісті наративу, тобто аналізує подану оповідачем фактичну інформацію

про події. Також контент-орієнтований аналіз може бути спрямований на прояснення імпліцитного змісту: змісту і значення усієї історії або її окремих частин, прояви тих чи інших мотивів, особливостей особистості оповідача тощо. Формальний аналіз полягає у проясненні структури сюжету, послідовності подій, їх співвідношення з часовою віссю, складності та зв'язаності між собою; почуттів, викликаних історією, стилю наративу, використаних оповідачем метафор, пасивних і активних застав тощо.

Метод когнітивного картування має на меті моделювання інтерпретованого плану змісту тексту і дискурсу (складної єдності мовної практики і надмовних факторів, необхідних для розуміння тексту, єдності, що дає уявлення про учасників спілкування, їхні настанови й цілі, умови вироблення і сприйняття повідомлення). В основі цього методу лежить гіпотетико-дедуктивний спосіб дослідження, тобто аналіз змісту тексту на основі гіпотез й емпіричних узагальнень імовірнісного типу, підтвердження, коригування і спростування яких потребує емпіричної перевірки й доведення шляхом аналізу мовного матеріалу, реконструкції імпліцитного плану змісту, особистісної свідомості й внутрішнього лексикона адресанта, його програми адресованості передбачуваному адресатові та інших складових дискурсу. Оскільки створення тексту, як і його розуміння та ідейно-змістова інтерпретація являє собою імовірнісну «багатоповерхову» динамічну програму, реалізовану в умовах численних кодових переходів як у зовнішньому, так і внутрішньому мовленні» [5, с. 79], завданням дослідників тексту є відтворення цієї програми і шляхом предикції (розпізнавання й вибору оптимальної гіпотези) здійснення її когнітивного моделювання у вигляді спрощеної, схематизованої карти згідно із принципом А. Кожибського «карта – не територія».

Когнітивна карта є інформаційною моделлю повідомлення, тексту, що містить ментальні репрезентації їхнього змісту, являє собою глобальну картину кореляції і функціонування змістових програм, зумовлену стратегіями породження, сприйняття повідомлення й інтерактивністю комунікантів. Одним із фундаторів когнітивного напрямку в лінгвістиці тексту й дискурсології є голландський дослідник Т. А. ван Дейк. У праці «Епізодичні моделі в обробленні дискурсу» дослідник виходить з того, що «люди, коли слухають або читають дискурс, не лише конструюють його зміст у вигляді бази тексту, а і створюють або вилучають з пам'яті модель, яка репрезентує те, що вони думають відносно ситуації, якій присвячено дискурс» [8]. Учений характеризує епізодичні, ситуаційні моделі дискурсу, їхню структуру та функції, описує емпіричні явища, що послужили основою для цих моделей при породженні тексту та

його сприйнятті й розумінні. Підґрунтям використання цих моделей є принцип повторного переживання як вторинної актуалізації набутих досвідним шляхом знань, що адаптуються до прочитаного тексту. Т. А. ван Дейк вводить також поняття бази тексту як когнітивної моделі локально та глобально зв'язної послідовності пропозицій. Крім того, дослідник занурює цю базу у комунікативний контекст, наголошуючи на необхідності враховувати для розуміння епізодичних моделей контекст – знання про суперструктури мовних жанрів, які й активують у свідомості комунікантів типові для контекстної моделі епізодичні моделі [8]. Контекстуальна модель є описовою у термінах визначень, що встановлюють систему жанру дискурсу, його стратегії, рольові статуси комунікантів тощо.

Когнітивна карта тексту є поєднанням *жанрової* моделі як прототипної структури особливостей певного класу текстів, *інтерактивної* моделі, яка фіксує задум, інтенцію, інтерактивні стратегії, статуси та ролі комунікантів, а також *концептуального простору тексту*, що містить загальний текстовий концепт і підпорядковані йому різні типи концептів інформаційного масиву тексту, топіки, пропозиції й засоби їхнього зв'язку (конектори) тощо.

Жанрове моделювання здійснюється на підставі прототипного підходу й передбачає вияв прагматичного, тематичного типу тексту (текстеми), фіксацію інваріантних ознак структури, семантики, особливостей стилю, мовленнєвої й семіотичної сфер, рольових позицій комунікантів, а також можливих аномалій як відхилень від жанрового канону.

Інтерактивна модель взаємно детермінована жанровою й містить типи комунікативної взаємодії, стратегічні програми комунікантів, пов'язані із плануванням, проведенням і завершенням дискурсу, контролем над ним. Інтерактивна модель подібна до контекстуальної моделі Т. ван Дейка, яка характеризує лише конкретну комунікативну ситуацію [8]. У текстовій комунікації інтерактивна модель передбачає знання про автора тексту, його творчість, ідіостиль, соціокультурний контекст створення тексту, програму адресованості передбачуваному читачеві тощо. У безпосередньому спілкуванні інтерактивна модель об'єднує типи інтеракції, стратегії, тактики комунікантів, баланс інтерактивності протягом спілкування тощо.

Концептуальний простір тексту інтегрований із жанровою й інтерактивною моделлю і являє собою складну ієрархію концептів, вершиною якої є ключовий текстовий концепт. В. Красних називає його своєрідною «точкою вибуху», що служить, з одного боку, відправним моментом породження тексту, з іншого – метою під час його сприйняття [11]. Ключовий концепт розглядається не лише як конденсована інформація про текст, а і як ключові поняття, які

виражають ідейно-естетичну або прагматичну програму тексту. Текстовому концепту підпорядковані інші концептуальні сфери, репрезентовані в тексті (антропоконцепти, культурні, ідеологічні, тематичні концепти тощо), а також топіки тексту, пов'язані макроконекторами, що встановлюють логічні, змістові й тематичні зв'язки між топіками й концептами. На нижньому рівні когнітивної карти топіки подані у вигляді фреймових моделей пропозиційно-асоціативного типу та їхніми операторами з конекторною функцією.

Когнітивно-дискурсивна парадигма сучасної лінгвістики сприяє залученню до інструментарію аналізу текстів методів і прийомів дискурс-аналізу, прагматичного та конверсаційного аналізу, а прикладний аспект лінгвістичних досліджень тексту визначає застосування багатьох методик атрибуції із використанням статистичних методів.

Література до лекції № 1

1. Арутюнова, Н. Д. Фактор адресата [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – № 4. – С. 356–367.
2. Баранов, А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста [Текст] / А. Г. Баранов. – Ростов-н/Д : Изд-во РГУ, 1993. – 182 с.
3. Барт, Р. Лингвистика текста [Текст] / Р. Барт // Новое в зарубежной лингвистике. – Т. 8. – М. : Прогресс, 1978. – С. 442–449.
4. Барт, Р. Семиотика. Поэтика: Избранные работы [Текст] / Р. Барт. – М. : Прогресс – Универсус, 1994. – 616 с.
5. Бухбиндер, В. А. О целостности и структуре текста [Текст] / В. А. Бухбиндер, Е. Д. Розанов // Вопросы языкознания. – Воронеж : ЛИСТОС, 1975. – № 6. – С. 12–15.
6. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
7. Гетьман, З. О. Поняття «інтеракції» у текстолінгвістиці [Текст] / З. О. Гетьман // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – К. : ЛІНГВАПАКС. – Т. VIII.– К., 2000. – С. 325–329.
8. Дейк, ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация [Текст] / Т. А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
9. Демьянков, В. З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века языка – наука конца XX века [Текст] / В. З. Демьянков // Язык и наука конца XX века : сб. ст. под ред. Ю. С. Степанова. – М. : РГГУ, 1995. – С. 239–320.
10. Колегаева, И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации [Текст] / И. М. Колегаева. – Одесса : Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, 1991. – С. 121–128.

11. Красных, В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность?. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.
12. Лотман, Ю. М. Избранные статьи: в 3 т. [Текст] / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1. – С. 129–132
13. Матвеева, Г. Г. Актуализация прагматического аспекта научного текста [Текст] / Г. Г. Матвеева. – Ростов-н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1984. – 132 с.
14. Почепцов, Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики [Текст] / Г. Г. Почепцов. – К. : Вища шк., 1987. – 131 с.
15. Сидоров, Е. В. Проблемы речевой системности [Текст] / Е. В. Сидоров – М. : Наука, 1987. – 250 с.
16. Славгородская, Л. В. О функции адресата в научной прозе [Текст] / Л. В. Славгородская // Лингвостилистические особенности научного текста. – М. : Наука, 1981. – С. 93–102.
17. Сусов, И. П. Семиотика и лингвистическая прагматика [Текст] / И. П. Сусов // Язык, дискурс и личность : межвуз. сб. науч. тр. Твер. гос. ун-та. – Тверь, 1990. – С. 125 – 133.
18. Тураева, З. Я. Лингвистика текста и категория модальности [Текст] / З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – М. : Изд. академ. наук СССР, 1994. – № 3. – С. 105–114.
19. Тураева, З. Я. Лингвистика текста [Текст] / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 127 с.

Лекція 2

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ТЕКСТ»

План

- 1. Проблема дефініції тексту в лінгвістиці.**
- 2. Напрями у вивченні тексту.**
- 3. Текст у широкому і вузькому розумінні.**
- 4. Проблема знакового статусу тексту.**
- 5. Концепція тексту І. Р. Гальперіна.**
- 6. Проблема розмежування усних і письмових текстів.**

1. Проблема дефініції тексту в лінгвістиці

У сучасній лінгвістиці важко знайти інший термін, який був би настільки ж уживаний і настільки ж неоднозначний, як термін «текст».

Сучасні довідники наводять кілька значень слова «текст» [від латинського *textum* – зв'язок, з'єднання]:

- 1) авторський твір або документ, відтворені на листі або у пресі;

2) основна частина друкованого набору – без рисунків, креслень, підрядкових приміток тощо;

3) слова до музичного твору (опери, романсу тощо); нотний текст – музичний матеріал твору в нотному записі;

4) друкарський шрифт, кегль (розмір) якого дорівнює 20 пунктам (7,52 мм);

5) у лінгвістиці – послідовність знаків (мови), що утворює єдине ціле і об'єкт особливої науки – лінгвістики тексту (див. Словник іноземних слів [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.inslov.ru/>).

Додамо до п'яти названих вище визначень ще два: текст як оригінал (див. Тлумачний словник В. І. Даля [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://slovardalja.net/>) і текст як канонічний текст священного писання (у теології).

У загальносеміотичному плані під **текстом розуміється будь-яка організована сукупність знаків, що розгортається у часі і просторі, наприклад, обряд як текст, культура як текст, танець як текст**. Виходячи з множинності ракурсів його розгляду в гуманітарних науках, текст, таким чином, не має однозначної дефініції.

У зв'язку з комунікативною переорієнтацією лінгвістики тексту **текст визначається одночасно як посередник, засіб, процес і мета комунікації**.

Складність однозначної інтерпретації поняття «текст» зумовлена рядом причин, наприклад:

1) **формально-структурне розмаїття текстів**: тексти бувають усними, письмовими (відрізняються більшою спонтанністю), друкованими;

2) **довжина/розмір**: текстом можна вважати слово, словосполучення, речення, якщо вони надають цілісну, самодостатню інформацію (*Не палити. Бережіть ліс. Stop.*);

3) **функціонально-жанрове розмаїття текстів**: тексти поділяються на адресатні й безадресатні; комунікативно спрямовані на процес і на результат; жорстко регламентовані (клішовані), узуальні (частково регламентовані) і вільні (С. Гіндін); дескриптивні (описові), наративні (оповідні), експланаторні (пояснювальні), аргументативні й інструктивні (Е. Верліх) тощо.

Розгалуженими є класифікації текстів за стилем, жанром і типом дискурсу як ситуацій мовлення (наприклад, художні, публіцистичні, наукові, ділові, релігійні або тексти-протоколи, накази, дисертації, статті, репортажі тощо, або політичні, спортивні, юридичні, військові, рекламні тощо);

4) **різні підходи до вивчення текстів**:

– за З. Я. Тураєвою:

- онтологічний, який відбиває характер існування тексту, його статус; гносеологічний, що виявляє характер відображення суб'єктивної дійсності в тексті, а у випадку художнього тексту – характер відображення реального світу в ідеальному світі естетичної дійсності;

- власне лінгвістичний, оснований на характері мовного оформлення тексту;

- психологічний, звернений до характеру сприйняття тексту;

- прагматичний звернений до характеру відношення автора тексту до дійсності, до змістовного матеріалу [10, с. 12–13].

- соціально-історичний, який розглядає текст як явище культури, письмовий продукт, що втілює результати інтелектуальної і духовної діяльності соціальної особистості;

- за Н. Ф. Непийводою:

- соціально-психологічний – текст як засіб впливу на свідомість і поведінку соціальної особистості; лінгвістичний – текст як сукупність мовних одиниць різних мовних рівнів;

- функціонально-стилістичний – текст як семантичний простір реалізації мовних одиниць;

- комунікативний – текст як мовленнєвий акт;

- когнітивний – текст як наслідок і спосіб пізнання [7, с. 77];

5) орієнтація визначення тексту на одну або декілька категорій:

- зв'язність (текст – ідеальна вища комунікативна одиниця, що тяжіє до змістової замкнутості і закінченості, конститутивною ознакою якої є зв'язність, що виявляється кожного разу в інших параметрах, на різних рівнях тексту і в різних сукупностях приватних зв'язків [2, с. 49–67]);

- цілісність (текст як тематична, концептуальна та модальна єдність);

- інтегративність (текст як функціональне об'єднання усіх його елементів у єдину цілісну структуру: чим більш текст є розгорнутим, тим менш чітко реалізується категорія інтеграції, наприклад важче осмислити текст дисертації ніж статті;

- текстуальність – текст як послідовність мовленнєвих одиниць, які сприймаються як текст через односторонню прагматичну спрямованість;

6) проблема рівневої системно-мовної природи тексту (рівневий статус тексту): текст є найвищим рівнем мовної системи (Б. В. Горнунг). Текст знаходиться у парадигматичних і синтагматичних відношеннях. Парадигмальними ознаками є

специфіка композиції, концепту, функціонального стилю, програми адресованості тощо.

В. А. Кухаренко виділяє також індивідуально-авторську парадигматику, інтеграційною ознакою якої є творчий метод автора [4, с. 85].

Синтагматика текстового рівня мови має двонаправлений характер: з одного боку це лінійний зв'язок текстів однієї текстемою, яка зумовлює їх еволюцію (наприклад, роман у первісному трактуванні як розповідь про любов і еволюція романного жанру в реалістичній традиції), з іншого – це лінійний зв'язок текстів ідіостилу одного адресанта (цикли, збірки, трилогії, діалогії, ключова проблематика політичних виступів, телепрограм), однієї теми (сільська проза, наукові тексти з певної проблеми) або однієї прагматичної спрямованості (дитяча література, література для садівників тощо).

Особливе трактування має **художній текст**, оскільки його називають найвищою формою репрезентації тексту, відзначаючи його особливу естетичну природу, ідейно-художню інтенціональність, орієнтацію на морально-етичне виховання і емотивно-психологічний вплив. Для художнього тексту найбільш оптимальним вважають визначення І. Р. Гальперіна: текст як «вір мовленнєтворчого процесу, який є завершеним, літературно обробленим відповідно до типу цього документа, вір, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразових едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову» [1, с. 18].

Усвідомлюючи всю складність проблеми визначення тексту, робочою дефініцією тексту відповідно до завдань лінгвістичної теорії тексту і комунікації є така:

текст – цілісна семіотична форма психомовленнєтворчої людської діяльності, концептуально і структурно організована, діалогічно вбудована в інтеріорізоване буття, семіотичний універсум етносу або цивілізації, що виступає прагматично спрямованим посередником комунікації. При цьому текст бере участь в обміні комунікативною діяльністю як предметно-знаковий носій обміну комунікативною діяльністю [9, с. 69].

2. Напрями у вивченні тексту

У межах лінгвістики тексту виокремлюють кілька напрямів, зокрема:

1. **Функціональний аналіз**, який дозволяє вийти за межі власне мовних характеристик тексту і перейти до аналізу понятійних категорій, наприклад «простір» і «час» тощо. Функціональний аналіз

виявляє значущість цих категорій в тексті, допомагає розкрити співвідношення значення мовних одиниць і їх змісту у тексті.

Різниця понять «**значення**» і «**зміст**» в аналізі тексту дуже суттєва. Це виявляється навіть на рівні окремого слова. **Значення** об'єктивно відображує систему зв'язків і відношень у слові, це стійка система, однакова для усіх людей. Під змістом же мають на увазі індивідуальне розуміння значення слова, виділене з об'єктивної системи зв'язків, але яке має відношення тільки до певного моменту і до певної ситуації.

Зрозуміло, що в тексті зазвичай фігурують саме суб'єктивні значення, які відповідають певному моменту і певній ситуації. Функціональний аналіз дає можливість реконструювати тексти, установити їхнє авторство, наприклад, реконструювати стародавні тексти.

Функціональний аналіз може зв'язувати тексти різних епох, тексти різномовні. Одні й ті ж реалії та поняття, виражені в слові, можуть сприймати по-різному носії різних культур. Наприклад, сприйняття тексту може ускладнити «конфлікт між культурними уявленнями»: зокрема, російське *зелені очі* сприймають як щось романтичне, русалкове, а англійське *green eyes* – це метафора заздрості.

Нарешті, функціональний аналіз здатний розкрити суть накладання текстів (текст у тексті), значущість цього явища, пояснити зміст асоціацій цих текстів, їх комбінацій, що створюють додаткові змісти (наприклад, літературні ремінісценції, алюзії, пряме цитування; різні види інтерпретації текстів – наприклад, біблійний сюжет про Христа у М. Булгакова і Ч. Айтматова). Функціональний аналіз пояснює, як це ускладнює і одночасно прояснює основний зміст твору.

- **Комунікативно-прагматичний напрям**, що розглядає текст як засіб соціально-психологічного, емоційного, естетичного впливу. Комунікативно-прагматичний напрям охоплює питання, пов'язані з суб'єктом (автором тексту), адресатом (читачем) і – головне – їхню взаємодію в акті комунікації.

- **Семіотичний напрям**, який досліджує знакові моделі тексту, в основі яких лежить взаємодія комунікантів через текст.

- **Когнітивний напрям**, що досліджує зміст тексту на основі моделювання ментальних конструктів, які стоять за текстом.

Сучасна лінгвістика тексту ґрунтується на всебічному вивченні тексту й має свою проблематику. До основних проблем належать такі: що таке текст, які його універсальні категорії, якими є закони організації тексту, як пов'язані мовна система і мовленнєва діяльність людини, який намір адресата, яким є тип комунікативного процесу, яким

каналом передається повідомлення, які особливості комунікативної ситуації, як текст відображує психологію мовців тощо.

3. Текст у широкому і вузькому розумінні

Складним виявляється також вирішення питання про межі та обсяг тексту (рис. 2.1):

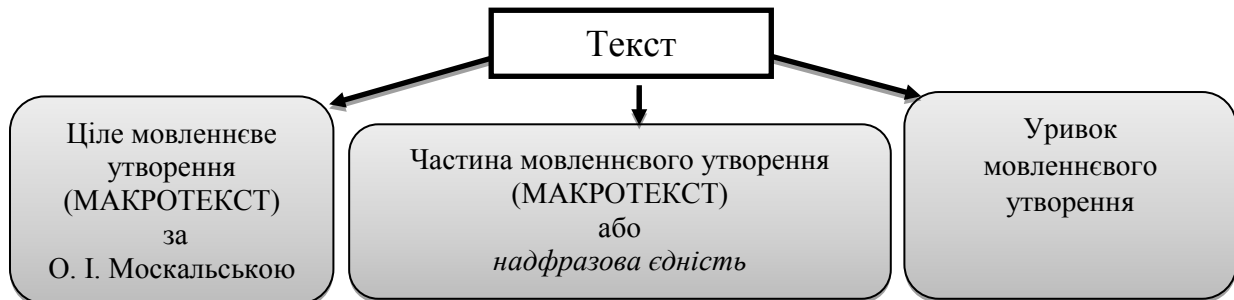

Рис. 2.1. Межі й обсяг тексту

У зарубіжних визначеннях також можна зустріти широке і вузьке трактування тексту. Якщо у фокусі уваги перебувають внутрішні текстові критерії, тобто граматичні і структурні, текст постає як когерентна послідовність речень, об'єднана у єдине ціле завдяки граматичним (переважно прономінальним) з'єднувальним засобам, що має відносну тематичну завершеність. Щодо екстратекстових критеріїв текст розглядають як продукт мовленнєвої діяльності людини, що виконує виразну комунікативну функцію.

Таке розмаїття думок з приводу суті тексту явно не сприяє його однозначній інтерпретації, хоча і свідчить про багатогранність і складність об'єкта вивчення. Різні критерії, покладені в основу широкого і вузького трактування тексту, припускають різні підходи до його аналізу тощо.

4. Проблема знакового статусу тексту

Одним з перших постає питання про знаковий характер тексту. Іншими словами, це питання про те, **чи є текст мовним знаком?**

Для того щоб відповісти на поставлене запитання, необхідно згадати всі основні властивості мовного знака і спробувати визначити, чи характерні вони для тексту.

У сучасній лінгвістиці під мовним знаком розуміється матеріально-ідеальне утворення (двостороння одиниця мови), що репрезентує предмет, властивість, відношення до дійсності; у своїй сукупності мовні знаки утворюють особливого роду знакову систему – мову.

Мовний знак (рис. 2. 2) формується на основі усвідомлення носіями мови психічного зв'язку між поняттям, значенням і фіксованим за ними акустичним образом.

Рис. 2.2. Схема мовного знака

Стійкість зв'язку денотату і акустичного образу впливає з постійної відтворюваності (повторюваності) мовних знаків у безлічі актів комунікації. Що стосується змісту знака, то він є узагальненим і схематичним відображенням у свідомості людей, що використовують цей знак, предметів, явищ, ситуацій дійсності.

Дискусійною проблемою у лінгвосеміотиці є також питання довжини мовного знака. Ф. де Соссюр і його попередники вважали знаком слово й морфему. Деякі лінгвісти до складу знаків залучали й фонему з огляду на наявність у неї розрізняювальної функції. Однак фонема має лише асоціативний зміст, а морфема, хоча й відкриває перший змістовий рівень мовного членування, реалізує принцип єдності значення й форми лише у слові. Такими є закінчення -а, -у, -и в різних формах слова *ворона* або прийменники *в, з*; сполучники *і, а* тощо. Але ці випадки не стирають принципової різниці між фонемою і знаковими (двосторонніми) одиницями мови. Тому **найменшим мовним знаком вважають слово** (Е. Бенвеніст, С. Ульманн, В. Звегінцев, О. Смирницький, З. Попова та ін.), природа якого досі залишається невизначеною в лінгвістиці. За такого підходу **текст не можна уважати знаком як інвентарною одиницею мови**.

Що стосується тексту, то вчені Л. Єльмслев, А. Греймас і Ж. Курте з огляду на це запропонували два семіотичних напрями у

вивченні тексту: перший розглядає *текст як макрознак*, другий звертається до *знакової організації тексту та дискурсу*.

Кваліфікація тексту як знака, «нерозчленованого сигналу» здійснювалася в межах Московсько-Тартуської семіотичної школи Ю. Лотманом [5, с. 67]. Дослідник розглядав текст як модель дійсності, що має подвійну активність – ідеальну й матеріальну –, яка є елементом коду «мови» певної системи передачі повідомлень [6]. Автор формує модель тексту згідно зі структурою власної свідомості, але й модель тексту нав'язує свою структуру авторській самосвідомості [6, с. 51], тобто знак тексту коригується і самим текстом. Ю. Сватко виокремив кілька знакових властивостей тексту як імені: «здатність відображувати певну референтну ситуацію, одночасно ідентифікувати й характеризувати її як самостійний цілісний об'єкт; цілісність «правильного» у змістовому і граматичному відношенні тексту; відсутність тотожності тексту і змісту його складників; наявність у нього своєї «внутрішньої форми» [8, с. 83].

М. Бахтін, Р. Барт окреслили ще один знаковий аспект тексту – інтертекстовий, який залучає текст до коду культури, до семіотичного універсуму культури (за Ю. Лотманом). Одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відгомонам чогось, що вже було прочитане, побачене, зроблене, пережите: код є слідом цього «вже» [7, с. 39].

5. Концепція тексту І. Р. Гальперіна

Серед теорій, особливим чином тих, що тлумачать онтологічний статус тексту, виділяється концепція І. Р. Гальперіна, яка має як своїх прихильників, так і супротивників. Відмітна риса його підходу до тексту – це виняткова **орієнтація на письмову форму мови**. І. Р. Гальперін вважає, що «текст являє собою якесь утворення, що виникло, існує і розвивається у письмовому варіанті літературної мови. Тільки в цьому варіанті розчленованість тексту, експліцитно виражена графічно, виявляється як результат свідомого оброблення мовного вираження» [1, с. 15].

Свою аргументацію І. Р. Гальперін будує таким чином. У характеристиці тексту суттєвим є параметр обсягу. Текст може збільшуватися до значних розмірів, але все ж за самою своєю природою він має межі. Текст – це якийсь зафіксований момент процесу, у якому всі дистинктивні ознаки об'єкта мають певний ступінь виразності. На думку І. Р. Гальперіна, до тексту можуть бути застосовані методи і прийоми граматичних досліджень. Граматика будь-якої мови – результат спостережень за функціонуванням і організацією цієї мови в різних областях людської діяльності.

Мова як продукт людської свідомості призначений для цілей комунікації, природно, теж організована. Однак характер цієї організованості повністю ще не з'ясований. У мові, як і в самій об'єктивній дійсності, на думку І. Р. Гальперіна, існує як організоване, впорядковане, так і хаотичне, невпорядковане. Мова прагне подолати невпорядкованість у своїй системі, шукає шляху усвідомлення цієї неорганізованості.

Зважаючи на це, своє бачення проблеми І. Р. Гальперін покладає в таке визначення тексту: «Текст – це витвір мовленнєтворчого процесу, що має завершеність і є об'єктивованим у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, витвір, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову» [1, с. 18].

Таким чином, І. Р. Гальперін вважає текстом не фіксоване на папері усне мовлення, завжди спонтанне, неорганізоване, непослідовне, а особливий різновид мовленнєвої діяльності, що має свої параметри, які відрізняються від параметрів усного мовлення. Усне мовлення – це рух, процес. Зафіксоване на папері або на магнітофонній стрічці, воно являє собою лише знятий момент, під час якого з більшою чи меншою виразністю проявляються окремі частини висловлення. Дискретність усного мовлення спостерігається лише у фіксованому вигляді. За І. Р. Гальперіном, усі характеристики усного мовлення протиставлені характеристикам тексту. Текст – не спонтанна мова, він лише імпліцитно розрахований на слухове сприйняття; він не тільки є процесом – він також є стабільним.

Одним з відомих послідовників І. Р. Гальперіна можна назвати З. Я. Тураєву, яка у своїй книзі «Лінгвістика тексту» також надає перевагу вузьким визначенням тексту, відмовляючись від розгляду усного мовлення [10, с. 11]. На її думку, якщо усному мовленню властива лінійність, то текст характеризує багатовимірність. Текст є багатовимірним, оскільки можливе багаторазове повернення до будь-якої його ділянки. Усне мовлення незворотнє, його існування обмежене часом звучання. Існування ж тексту практично нічим не обмежене [10, с. 12].

Однак радикальність підходу у визначенні онтологічного статусу тексту натикається також на категоричні заперечення з боку багатьох лінгвістів. Як один з прикладів можливої аргументації опонентів І. Р. Гальперіна можна навести докази Г. В. Колшанського, що спростовують письмову природу текстів: «Незважаючи на укорінені асоціації, пов'язані з категорією тексту як мовленнєвого продукту письмового характеру, необхідно проте повернутися до початкового

поняття мови як усної форми спілкування людини. Будь-яка частина, уривок, сегмент спілкування, що має інформаційну повноцінність, а отже і структурну маркованість, являє собою таку одиницю мовлення, передусім усного, яка містить в собі всі ознаки оформленості, завершеності і цілісності. ... Навряд чи є підстави вважати, що письмова фіксація усного мовлення (що виникла історично досить пізно) створила такі нові структурні властивості мови, притаманні саме письмовій формі, які дозволили б уважати текст одиницею тільки письмової мови. Отже, детальне оброблення письмової форми мовлення (включаючи і стилістичну характеристику) створює більш наочне уявлення про впорядкованість письмового тексту порівняно з його усною формою. Однак це по суті тільки поверхнева картина – більш суворі стилістична і логічна коректність тексту не торкається його основних властивостей, що виявляються у первинній – усній – сутності мови, і не дає підстав розуміти текст як категорію мови тільки письмової форми. Ілюзія самостійності письмової мови породжена частково технічними обставинами матеріальної видимості тексту, а не його сутністю» [3, с. 91–92].

6. Проблема розмежування усних і письмових текстів

У спеціальній літературі вчені наголошують на відмінностях в усній і письмовій формах мовлення, підкреслюючи при цьому природний характер усного мовлення і вторинну, штучну природу писемного мовлення. Одним з аргументів на користь визнання кардинальної різниці між цими мовними формами є неможливість повноцінного перекодування тексту з однієї форми в іншу, і навпаки (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Відмінності усних і письмових текстів

Типові риси усного спілкування	Типові риси писемного спілкування
<ul style="list-style-type: none"> • спонтанність • ефемерність сказаного • важлива роль просодії міміки і жестикуляції, а також значення ситуативного контексту для розуміння висловлення • більша кількість граматичних помилок, обривів і повторного початку висловлення, запинок, пауз на обдумування 	<ul style="list-style-type: none"> • триває значно довше, ніж усне • графічні засоби і розмітка тексту беруть на себе функцію просодії • у письмовому тексті міститься більше чисто мовної інформації, тому що роль екстралінгвістичного контексту зведена до мінімуму • довжина речень у письмовому мовленні перевищує довжину в усному мовленні • дуже часто речення в письмовому мовленні побудовані за правилами, які неприйнятні в усному мовленні

За такого протиставлення зазвичай мають на увазі, що усне мовлення являє собою спонтанний процес у прямій комунікації, а письмове мовлення відповідає формально вивіреній книжковій мові.

Література до лекції № 2

1. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
2. Кожевникова, К. В. Об аспектах связности в тексте как целом [Текст] / К. В. Кожевникова // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – С. 49–67.
3. Колшанский, Г. В. Коммуникативная функция и структура языка [Текст] / Г. В. Колшанский. – 3-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 176 с.
4. Кухаренко, В. А. Интерпретация текста [Текст] / В. А. Кухаренко . – М. : Просвещение, 1988. – 95 с.
5. Лотман, Ю.М. Лекции по структурной поэтике [Текст] / Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М. : Гнозис, 1994. – С. 11–246.
6. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста [Текст] / Ю. М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 384 с.
7. Непийвода, Н. Ф. Мова української наукової технічної літератури (функціонально- стилістичний аспект) [Текст] : дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Непийвода Наталія Федорівна ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1997. – С. 388–421
8. Руденко, Д. И. Философия имени: в поисках новых пространств [Текст] / Д. И. Руденко, Ю. И. Сватко, под ред. Ю.С. Степанова – Х. : Око, 1993.– 104 с.
9. Сидоров, Е. В. Проблемы речевой системности [Текст] / Е. В. Сидоров – М. : Наука, 1987. – 250 с.
10. Тураева, З. Я. Лингвистика текста [Текст] / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 127 с.

Лекція 3

ПРОБЛЕМА СПРИЙНЯТТЯ ТЕКСТУ І ЙОГО ІНФОРМАЦІЙНА НАСИЧЕНІСТЬ

План

1. Проблема сприйняття тексту.
2. Види інформації у тексті і функціонально-змістові типи мовлення.

3. Інформаційна насиченість тексту і способи її підвищення.
4. Семіотичні й комунікативні способи компресії інформації у тексті.
5. Зміст і значення. Глибина прочитання тексту

1. Проблема сприйняття тексту

Проблема сприйняття тексту розглядається у зв'язку з його породженням, бо процеси, що відбуваються під час сприйняття, вважають загалом зворотними процесами текстотворення. Важливим для аналізу проблеми сприйняття тексту є врахування двох моментів (рис. 3.1).

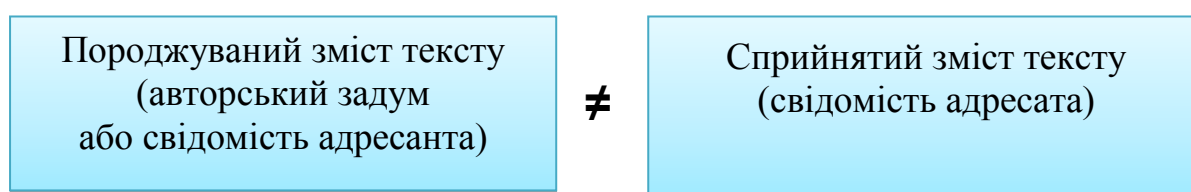

Рис. 3.1. Сприйняття авторського тексту адресатом

Лінгвістика тексту вивчає внутрішню структуру тексту – глибинну і поверхневу, категорії, складові цієї структури тексту, а також змістово-знакову і комунікативну репрезентацію тексту; **герменевтика** – міжнаукова галузь, що вивчає тлумачення, розуміння та інтерпретацію текстів

У структуралістській текстології (перший етап розвитку лінгвістики тексту – структурно-граматичний – вивчали структуру тексту і його граматичні властивості) тривалий час існувала теорія розуміння тексту як дублікатне відображення задуму автора у свідомості читача. Деякі вчені, наприклад Б. В. Томашевский, наголошували на понятті ідеального читача [8, с. 138], який був би дзеркальним відображенням автора, при цьому заперечувалася можливість орієнтації на конкретного читача-індивіда.

Альтернативою до цих теорій була діалогічна концепція М. М. Бахтіна, яка спиралася у тому числі і на ідеї О. О. Потебні та його послідовників. Так, О. О. Потебня уважав, що передати думку можна тільки тому, хто готовий її сприйняти, оскільки мова тільки збуджує розумову діяльність людини, яка, розуміючи, що йому говорять, формує свої власної думки, огортаючи їх у мислеформи, зі свого власного матеріалу. М. М. Бахтін підкреслював: «Розуміння не повторює, не дублює мовця, воно створює своє уявлення, свій зміст, при цьому мовець і інтерпретатор зовсім не залишаються кожен у своєму власному світі; навпаки, вони сходяться у новому, третьому

світі, світі спілкування, вони звертаються один до одного, вступають в активні діалогічні відносини» [2, с. 209]. Відповідно до цього можна виокремити такі етапи сприйняття тексту (рис. 3.2).

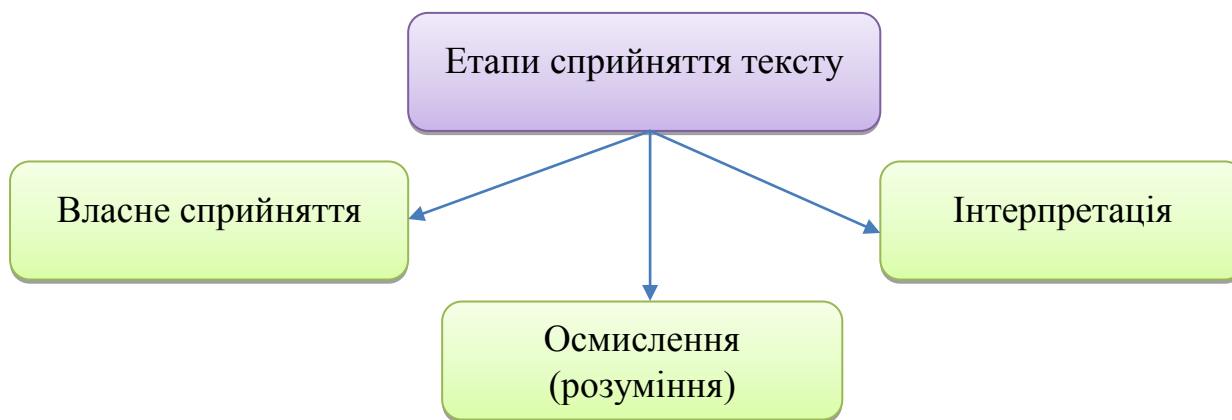

Рис. 3.2. Етапи сприйняття тексту

У сучасній лінгвістичній теорії тексту **сприйняття** трактують у широкому та вузькому визначеннях:

- у вузькому розумінні сприйняття є змістомоторним упізнанням слів, їхніх значень, змісту речень, надфразових єдностей;
- широке тлумачення сприйняття – змістомоторне упізнання слів та формування уявлень – розуміння та інтерпретація. О. О. Потєбня підкреслював: «сприйняти – ще не означає зрозуміти».

Таким чином, проблема сприйняття тексту має три аспекти аналізу, які часто розглядають диференційовано.

Перший етап – власне сприйняття – базується на опозиції у психолінгвістиці двох теорій сприйняття мови: моторної, що спирається на формування чуттєвого сприйняття зовнішнього предмета, і змістомоторної, що виходить із використання наявного в пам'яті адресата еталона [6, с. 127–131]. Дискусійним є також питання про еталон: ним вважають фонему, морфему і слово, схилившись усе більше до немовного компонента.

Рівні сприйняття постійно взаємодіють, причому активну участь у процесі беруть контекст і фонові знання. Власне сприйняття не є когнітивним процесом відтворення змісту, а лише аперцепцією семантичного змісту висловлень, результатом якої є формування уявлення.

Власне сприйняття змінюється **розумінням** – відтворенням концепту тексту, усвідомленням авторських стратегій (концепт – конденсоване втілення змісту тексту, що виходить з авторського задуму, інтерпретованого адресатом. Авторська стратегія – програма втілення в тексті задуму адресанта).

На відміну від власне сприйняття **розуміння** – когнітивна операція. «Оперуючи з текстами за нормами комунікації, властивими певній культурі, суб'єкт присвоює цей досвід, упроваджує його у власну свідомість. Тим самим він розуміє текст» [1, с. 17].

Розуміння тексту пов'язане з дотриманням ряду умов формування концепту тексту і цільової схеми (рис. 3.3.):

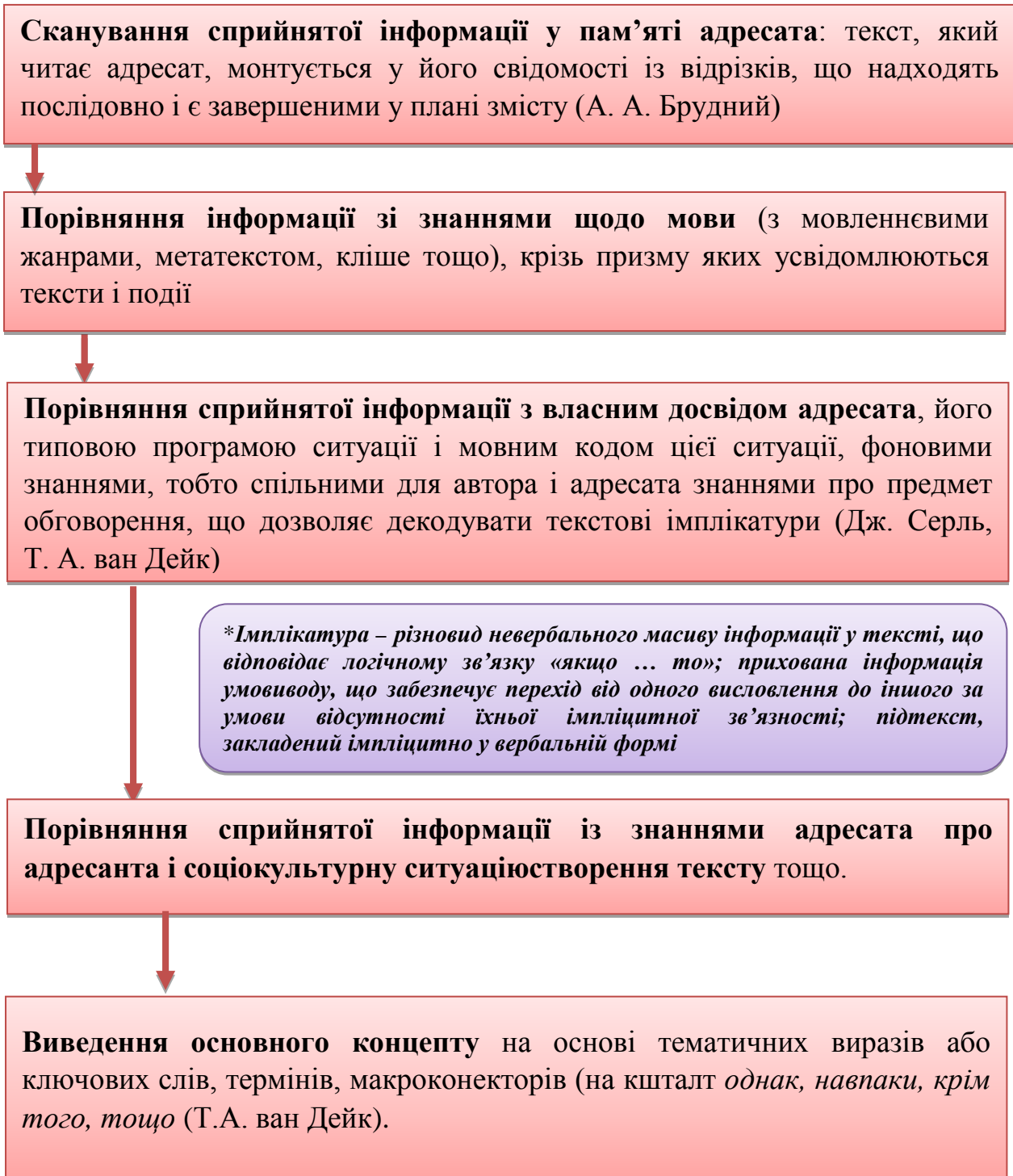

Рис. 3.3. Цільова схема сприйняття тексту

Процеси редукції (компресії) тексту до рівня лінійного мінітексту (набору ключових слів), на думку Л. Н. Мурзіна і А. С. Штерн, відображують предикативну змістову організацію вихідного тексту і зумовлені нейрофізіологічними процесами запам'ятовування у новому імпульсному перекодуванні [7, с. 34].

Кінцевим результатом розуміння є набуття свідомістю адресата психокогнітивної моделі тексту, безумовно, неототожної психокогнітивній моделі тексту у адресанта.

У моделі сприйняття тексту І. А. Зимньої використовується теза про імовірнісне прогнозування під час розкриття предметного змісту чужої мови через аналіз усієї ієрархії змістових зв'язків висловлення ... і подальший просторовий синтез усіх попередніх рішень [3].

Ю. Н. Караулов виділяє у змістовому усвідомленні тексту чотири фази:

- змістове прогнозування;
- вербальна ідентифікація;
- встановлення змістових зв'язків;
- змістоформування [4, с. 51].

У психолінгвістиці прогнозування розглядається як антиципація (психологічний термін В. Вундта) – випередження уявлень, передбачення подальшого утримання, бо читач очікує надалі того, чого хоче сам. Якщо його очікування обмануті, то це можна пояснити або невідповідністю читача, розбіжністю фонових знань, або авторською стратегією (ефект обманутого очікування).

Результати розуміння фіксуються у процесі інтерпретації – власне читацької або адресатної вербалізації сприйнятого і зрозумілого. А. А. Леонтьєв підкреслює: «Взагалі зрозуміло те, що може бути інакше виражено» [6, с. 142]. Учений вводить термін «образ змісту тексту» як підсумок, кінцевий результат розуміння. Когнітивна схема тексту у свідомості адресата і є цей образ, але інтерпретація припускає лінгвістичну репрезентацію цього образу виходячи із ментального лексикону адресата (читача) – знань про мову і самої мови; оцінок, інтуїції, почувань, відчуттів, образів тощо.

Інтерпретація тексту є цілеспрямованим когнітивним процесом або результатом переведення адресатом змісту повідомлення, тексту на підставі процедур їхнього сприйняття і розуміння в будь-якій словесно-знаковій формі. Наголошуємо, що інтерпретація тексту протиставлена попереднім операціям сприйняття і розуміння тексту.

Створення нового тексту про текст є результатом інтерпретації і може мати різний характер залежно від цілей інтерпретатора і інтенціональної природи самого тексту. Виділяються такі види інтерпретації (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Види інтерпретації тексту

2. Види інформації у тексті і функціонально-змістові типи мовлення (способи викладу)

Як відомо, функція і зміст, а не синтаксичні структури створюють характерологічні ознаки тексту. Тому виникає необхідність звернути увагу на способи викладу матеріалу в тексті. Для позначення мовних способів передачі інформації існують такі терміни: **функціонально-змістові типи мовлення, типи викладу, способи викладу**. Найбільш точним за обсягом переданого значення видається термін «функціонально-змістові типи мовлення» (надалі ФЗТМ).

Тип викладу визначається характером переданої змістової інформації. Змістова інформація, як відомо, буває:

- фактологічна, що відповідає емпіричному (виведеному з безпосереднього спостереження) рівню пізнання;
- концептуальна і гіпотетична, що відповідає теоретичному рівню пізнання;
- методична, що містить у собі опис способів і прийомів засвоєння інформації;
- естетична, пов'язана з категоріями оцінного, емоційного, морально-етичного плану;
- інструктивна, що містить орієнтацію на певні дії.

Ці види інформації окремо або сукупно містяться у різних видах тексту. Наприклад, фактологічна, концептуальна і гіпотетична інформації характеризують насамперед тексти наукові; фактологічна і естетична – тексти художні; методична – тексти навчальні; тексти публіцистичні та газетні (синкретичні за своєю суттю) розраховані на два види людської діяльності – пізнавальну і ціннісно-орієнтаційну – і тому поєднують у собі різні види інформації – фактологічну і естетичну: оцінно-емоційну.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання впливають на загальну специфіку текстів. За своєю специфікою тексти можуть бути, перш за все, **констатаційного і аргументативного типів**.

Кожен з цих типів реалізується у різних формах мови або способах викладу або ФЗТМ (рис. 3.5). Тексти констативного типу мають способом викладу описання, оповідання (характеристика-описання, повідомлення-розповідь). Тексти аргументативного типу мають способом викладу міркування (визначення-пояснення, умовивід-міркування).

Рис. 3.5. Способи викладу інформації у тексті

Тексти **констатаційного типу** розкривають ознаки, властивості, якості об'єктів, хід експерименту, ознаки в фазових переходах (опис); відбивають динаміку подій, процесів (розповідь). Тексти аргументативного типу містять інформацію у вигляді визначення чи пояснення, докази, власне міркування і умовиводи. Такий текст відображує рух думки із вказівкою на причинно-наслідкові зв'язки і умовно-часові відносини з використанням різних логічних операцій.

Причому основні способи викладу (змістовно різні) можуть використовуватися у різних текстах. Наприклад, технічний опис певного агрегату у науково-технічному тексті та опис пейзажу, портрета персонажа, обстановки – у художньому тексті; розповідь про перебіг подій, дій у художньому тексті і розповідь про наукові дослідження, історії відкриттів у науковому тексті; міркування у науковому тексті і міркування з приводу психологічного стану персонажа у тексті художньому тощо.

Таким чином, текст реалізує певну комунікативну інтенцію (намір, задачу):

- повідомити, констатувати (опис);
- розповісти, зобразити (розповідь);
- порівняти, резюмувати, узагальнити (визначення, пояснення);
- обґрунтувати, довести, спростувати, викрити (аргументація, міркування);
- спонукати, просити, наказати (інструктаж).

Ураховуючи такі настанови тексту, можна зробити (узагальнено й умовно!) висновки про переважні способи викладу змісту про текст у цілому або його фрагмент, вид тексту, жанр; навіть за належністю до певної науки (наприклад, у математиці – міркування, у ботаніці – опис, в історії – оповідання). Проте, це не виключає поєднання різних способів викладу інформації у будь-яких текстах. Треба мати на увазі і відмінності в проявах цих способів у текстах монологічних і діалогічних.

Отже, розгляд способів викладу або функціонально-змістових типів мовлення, приводить до висновку про те, що ці типи різняться своєю мовною організацією насамперед через **прагматичну настанову тексту**, особливо для текстів більш-менш стандартного типу, з чіткою комунікативною моделлю. Тексти з нестандартною мовною структурою (найбільше художні) до того ж ще враховують прагматичну настанову автора, його особисту манеру письма.

Хотілося б звернути увагу і на той факт, що основні ознаки, які допомагають розрізнити типи викладу, виявляються у рамках окремого висловлення, тобто домінантною ознакою способу викладу виявляється **характер рематичних компонентів висловлення**.

Саме рема створює, формує тип, визначає його форму, тому навіть окремо взяте речення-висловлення може виявити тип.

Наприклад: *Поїзд іде і Дощ іде*. У першому випадку суб'єкт, будучи продуктом людської діяльності, сам активно діє (суб'єкт артефакт), фраза свідчить про оповідальний контекст. У другому випадку перед нами – природна субстанція (суб'єкт натурфакт), цей контекст описового типу. Уся справа полягає у **характері дієслівного предиката**. Дієслово *іде* позначає різні види руху. У першому

випадку – активна дія, у другому – це рух, замкнений у самому суб'єкті, саме тому дієслово тут може бути опущене без шкоди для змісту (*Дощ іде = Дощ*). Такі трансформації у реченні *Поїзд іде* не може, він завжди йде. Показовими тут є і **можливі характеризатори**: *Поїзд іде швидко, повільно, з зупинками* (обставинні компоненти, що характеризують активну дію); *Дощ дає іншу сполучуваність: Дощ рідкий, сильний, невеликий, як із відра* (означення вказують на інтенсивність прояву ознаки).

З типом викладу пов'язаний і **словопорядок**. Наприклад, речення *Поїзд зупинився на станції* і *На станції зупинився поїзд* указують на належність до різних контекстів: у першому випадку дія активна (*йшов, йшов і зупинився*), у другому – даний факт подається як спостережуваний з боку, як деталь намальованої картини: *Показалася залізниця. На станції зупинився поїзд*. Така перестановка привела до тема-рематичного зміщення, тема і рема помінялися місцями і виявилось, що висловлення належить контекстам оповідальному (перше речення) і описовому (друге речення).

Чим стандартніші тексти, тим більш передбачувані способи текстотворення (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Способи текстотворення для художніх і наукових текстів

Художній текст		Науковий текст
<ul style="list-style-type: none"> • опис у характеристиці предмета, портрета, пейзажу, навколишнього оточення; розповідь – при переліченні активних дій, їх зміні в часі • міркування – у відступах автора, що пояснюють поведінку персонажів, при вираженні позицій морально-етичного, психологічного порядку та ін. 	<p>Vs.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • міркування – у викладі концептуальної інформації • опис – у характеристиці досліджуваного об'єкта • розповідь – у викладі про становлення наукового знання, історії відкриття тощо • інструктування – у викладі керівних вказівок, умов і правил роботи, у поясненні обставин <p>Крім того можна, мабуть, відзначити, що сам предмет науки «налаштовує» на переважний тип мовлення: точні науки тяжіють до опису та міркування, соціологічні та філософські – до міркування, природні – до опису, історичні – до оповідання тощо. Довідкова література орієнтується на опис, навчально-методична й інструктивна – на опис і інструктування</p>

Зрозуміло, в усіх цих випадках мова йде лише про переважний тип викладу. У реальних текстах усе набагато складніше і часом менш передбачувано.

Узагалі виділення типів мовлення всередині різних текстів умовний, у «чистому» вигляді вони присутні вкрай рідко і обсяг таких фрагментів тексту непередбачуваний: це може бути окреме висловлення, побудоване відповідно до того чи іншого типу; надфразова єдність або абзац; деякий фрагмент тексту, тобто межі типів викладу не зумовлені межами текстових одиниць.

Це ще раз свідчить про те, що **функціонально-змістовий тип мовлення – це не уривок тексту, який не є складовою одиницею тексту, а спосіб організації повідомлення, спосіб викладу всередині текстових одиниць.**

Перш за все текстотворчий процес реагує на види змістової інформації. Залежно від цього обирається і спосіб викладу. Описовий контекст зазвичай прив'язаний до особи, місця, становища, умов, в яких розвивається дія; розповідний контекст розгортається в часі і просторі. Авторські міркування супроводжують частини тексту, які виражаються у вигляді суджень, умовиводів філософських і психологічних узагальнень, у формі висновків узагальнень.

Таким чином, загальну композиційно-мовну структуру тексту визначають змінність видів контексту, їх взаємозв'язок і взаємозалежність, що орієнтуються на прагматичні установки тексту і автора.

Отже, функціонально-змістові типи мовлення у рамках тексту співвідносяться з категоріями розумовими і комунікативними.

3. Інформаційна насиченість тексту і способи її підвищення

Інформаційна насиченість тексту – кількість інформації, що міститься у тексті. Однак цінність має насамперед **нова корисна інформація**, тобто **прагматична**, саме вона є показником інформативності тексту. **Інформаційна насиченість тексту** – абсолютний показник якості тексту, а **інформативність** – відносний, оскільки ступінь інформативності повідомлення залежить від потенційного читача. **Інформативність тексту** – це ступінь його змістової новизни для читача, охопленої темою і авторською концепцією, системою авторських оцінювань предмета думки.

Міра інформативних якостей тексту може знижуватися або зростати. Так, інформативність (з точки зору прагматики тексту) знижується, якщо інформація повторюється, і, навпаки, вона підвищується, якщо текст несе максимально нову інформацію.

Оскільки текст складається з висловлень, то при визначенні його змістовності важливим виявляється встановлення співвідношення між висловленням і ситуацією, відображеною у ньому. Відомо, що між ними повної відповідності немає, тобто поверхнева структура

висловлення (кількість мовних знаків, присутніх у ньому) і глибинна структура (кількість інформації, закладеної у ньому) не збігаються.

Це пояснюється **асиметричністю мовного знака**. Суть цього явища полягає у тому, що на рівні акустичної форми (одиниць плану вираження) зазвичай буває значно менше одиниць, ніж на рівні понять (одиниць плану змісту), попросту – **слів менше, ніж висловленого ними змісту**. Це – закон «нормального» мовленнєво-текстового утворення. Невідповідність між поняттям/денотатом і мовним знаком, що його позначає, може бути більшою або меншою, і саме це ставить питання про **семантичну економію або надмірність**. Семантична економія спостерігається тоді, коли в поверхневій структурі висловлень немає прямої вказівки на будь-який (або будь-які) елемент глибинної структури. Таким чином, за умови семантичної економії деякі елементи змісту можуть бути подані імпліцитно.

Ця якість висловлення на рівні тексту створює умови для підвищення його інформаційної насиченості при мінімальній витраті мовних засобів. Так виникає мовна економія («опущення елемента в поверхневій структурі висловлення, незважаючи на його присутність у глибинній структурі»).

З іншого боку, семантична надмірність убачається у тому випадку, якщо в поверхневій структурі є кілька елементів, що репрезентують один і той же елемент глибинної структури.

За умови семантичної надмірності ситуація може бути прямо протилежною (знаків більше ніж переданого змісту). В одних випадках це недолік тексту, який бажано усунути, в інших – це реалізована автором необхідність, що диктується стилістичними завданнями. Так, надмірність у плані семантики виявляється необхідністю щодо стилістики (наприклад, стилістично значущий повтор тощо).

У зв'язку з можливістю різного способу подання інформації у тексті – економного та надлишкового – істотною виявляється проблема авторського наміру і читацького сприйняття повідомлення, тобто кодування і декодування тексту. Причому декодування через різні причини може виявитися повним чи неповним. Так різною виявляється «глибина прочитання» тексту.

Автори текстів художніх, газетних, науково-популярних зазвичай орієнтуються на так званого середнього читача (умовно – такого, що володіє програмою середньої школи). Але саме поняття середнього читача може змінюватися. Наприклад, автор наукової статті орієнтується на фахівця даної галузі знання. І для цього автора це теж буде «середній читач». **Тому при визначенні міри корисності інформації у тексті краще орієнтуватися на відповідність/**

невідповідність рівня читача інформаційним якість тексту і, отже, рівню автора.

З цієї точки зору читачі поділяються на три групи:

• такі, що відповідають авторській орієнтації, тобто статусу середнього читача;

• такі, що не досягли рівня знань середнього читача;

• читачі, тезаурус яких перевищує тезаурус автора.

Ясно, що для читачів третьої групи корисна інформація, надана в тексті, наблизиться до нуля, а інформаційна надмірність – до 100%. Друга група читачів буде важко сприймати текст, таким читачам не вистачить фонових знань, тому і корисність сприйнятої інформації різко скоротиться. Для читачів першої групи інформація виявиться в міру корисною, хоча частково вона може виявитися надлишковою за рахунок «пакувального матеріалу» (термін Л. В. Щерби). Це різні ввідні фрази, мовні кліше, деякі повтори, наприклад підсумкове повторення. Повна відсутність надлишкової інформації завжди дає негативний результат, оскільки «нерозбавлений концентрат» важко засвоїти.

Поняття надлишкової інформації зазвичай застосовується до текстів науково-технічних, офіційно-ділових, навчальних. Існує думка, що виділити надлишкову інформацію у художньому тексті практично неможливо, оскільки тоді текст втрачає свою важливу якість – художність (наприклад, комікси).

Приєм згортання художньої інформації можна знайти в кінорекламі, у книжковому огляді. У науковому тексті (як технічному, так і гуманітарному) – це реферування, написання анотацій, тез. Інформація офіційно-ділового тексту, наприклад тексту закону, згортання не підлягає.

Поняття надлишкової і згорнутої інформації зазвичай розглядаються на рівні цілого тексту. Однак ці якості надмірності і згорнутості застосовні і до окремих висловлень, як уже було сказано, і до фрагментів тексту, які містять ці висловлення, тобто на рівні мінімальних одиниць.

Як правило, найбільш природним при створенні тексту виявляється прагнення скоротити словесну репрезентацію змістових компонентів. Тому компресія двох-трьох повідомлень в одне просте речення із збереженням обсягу інформації, наприклад складного речення, – це закономірне явище, особливо властиве художньому тексту. У такому випадку на рівні означуваного (поняття/денотата/ситуації) буде логічно розгорнута структура, а на рівні висловлення – згорнута. Так створюється ґрунт для імпліцитності і експліцитності в способах передачі інформації. Отже, одну й ту ж інформацію можна надати в надмірному словесному варіанті, розгорнуто і більш стисло,

у логічно згорнутому варіанті. У цьому і полягає **дуалізм (асиметричність) мовного знака**. Наприклад:

Але до суду ці злочини не доходили, не доходять і не дійдуть (Теленовини).

Поверхнева структура: *суд завжди не розглядає деякі злочини.*

Глибинна структура: *наявність не тільки факту нерозглядання судом злочинів, а й невдоволення цим фактом з боку автора (приєднання емоційного забарвлення).*

При побудові тексту з урахуванням його інформаційно-прагматичних настанов ці якості мовних одиниць ураховуються. Словесно надлишкові фрази – це граматично і логічно розгорнуті структури, що претендують на граничну точність переданого змісту. Такі фрази зустрічаються переважно у текстах офіційних, наукових, навчальних. Згорнуті структури можуть призвести до двозначності, невизначеності, нечіткості у вираженні думки, до логічних зсувів. При необхідності згорнуті структури більше використовуються в текстах художніх, алегоричних, афористичних. Текст відповідно своїм запрограмованим якостям орієнтується на ці особливості мовного знака і встановлює певну міру в цьому взаємовідношенні знака і змісту.

Отже, інформаційна насиченість тексту може бути розглянута не тільки з точки зору корисності/некорисності інформації для певної категорії читача, але і з точки зору будови мовних одиниць, що утворюють текст. Експліцитні та імпліцитні форми вираження думки (змісту) призводять до появи таких якостей тексту, як **напруженість і ненапруженість**.

Напруженість тексту можна підвищити або знизити, виходячи з призначення самого тексту. Сама ступінь напруженості/ненапруженості викладу може бути стилетворчою. Наприклад, у текстах наукових, особливо – науково-навчальних, бажано словесне заповнення змістових «лакун», оскільки занадто напружений текст може призвести до невизначеності сприйняття.

Ненапружений текст – логічно розгорнутий текст, без змістових лакун, без стрибків у тема-рематичних послідовностях. Проте завжди є прагнення у розумних межах скоротити виклад без втрати змісту, тобто бажання підвищити тією чи іншою мірою напруженість тексту (незалежно від виду тексту). Наприклад: *Я увійшов до кімнати. Через велике вікно було видно кут протилежного будинку.* У такому контексті порушена тема-рематична послідовність. Відновимо цю пропущену лакуну, тобто додамо тему «вікна» у другому реченні: *Я увійшов до кімнати. У ній було велике вікно. Через нього було видно кут протилежного будинку.* Навряд чи такий варіант влаштує будь-кого, оскільки він в інформаційному плані надлишковий. Але це

побутовий текст, а якщо взяти науковий, навчальний текст, де інформаційно важливі частини повідомлення містять терміни? Такі пропуски можуть призвести до зміщення понять і, отже, в інформаційному відношенні текст виявиться неповноцінним. Інформаційна наповненість не обов'язково пов'язана з пропуском термінів-понять; труднощі можуть виникнути і при недостатньому логічному розгортанні висловлень. Наприклад, у тексті:

*Художник, на думку Кері, має своє бачення світу, «проповідує, оскільки абсолютно переконаний у тій істині, яку бачить, і пише для того, щоб повідомити цю істину». Форма, яку вибирає письменник, має бути ясною, доступною для розуміння. У цьому шматочку пропущена одна логіко-змістова ланка, яку необхідно відновити, враховуючи стильові якості даного тексту, – логічність, жорстку послідовність у викладі: на стику речень немає зв'язку між ремою попереднього речення і темою наступного. Відновимо цю ланку: *Художник, на думку Кері, має своє бачення світу, «проповідує, оскільки абсолютно переконаний у тій істині, яку бачить, і пише для того, щоб повідомити цю істину». Істина, яка повідомляється ..., перебуває у прямому відношенні до форми вираження. Форма, яку вибирає письменник, має бути ясною ...* Включення нової інформації до теми, з опущенням однієї із ступенів у наростанні інформації, сприяє «згущенню» змісту: пропущені ланки змісту подані імпліцитно.*

А ось приклад доцільності стрибка в схемі тема-рематичної послідовності: *Я вийшов з кибитки. Буран ще тривав, хоча з меншою силою. Було так темно, що хоч око виколи* (О. Пушкін «Капітанська дочка»). Тут введено нове явище без попереднього подання (*буран*), тобто нова інформація включена відразу до теми цього висловлення.

Як бачимо, художній текст більш тяжіє до подібних скорочень.

Можна намітити деякі способи створення структурно напруженого тексту, тобто більш щільного подання інформації у тексті, спираючись на можливості самої мови, використовуючи компактні структури з нульовим поданням деяких змістових ланок:

- **СКАЧКИ В ТЕМА-РЕМАТИЧНИХ ПОСЛІДОВНОСТЯХ** (стиснення відбувається за рахунок включення нової інформації до теми повідомлення, в результаті чого інформаційний ланцюжок переривається), наприклад:

Я живу в маленькому будинку на дюнах. Усе Ризьке узбережжя вкрито снігом. Він увесь час злітає з високих сосен довгими пасмами і розсипається в пил (К. Паустовський. «Золота троянда»). Пояснення: тут не було введено тему «Ризького узбережжя»;

- **КОМПРЕСІЯ КІЛЬКОХ ПОВІДОМЛЕНЬ В ОДНЕ РЕЧЕННЯ** (вико-

ристання інформативно-компактних речень (як правило, граматично простих замість складних), наприклад:

Книга ця не є ні теоретичним дослідженням, ні тим паче посібником. Це просто зауваження щодо мого розуміння письменництва і щодо мого досвіду (К. Паустовський. «Золота троянда»). Пояснення: Друге речення повідомляє про дві події: Це просто зауваження про те, як **я розумію** письменництво ...;

- **ВИКОРИСТАННЯ РЕЧЕНЬ ІЗ ВТОРИННИМИ ПРЕДИКАТАМИ**, наприклад:

Герман застає Лізу в сльозах (О. Пушкін «Пікова дама»). Пояснення: Герман **прийшов і побачив**, що Ліза плакала (була в сльозах);

- **ЗАМІНА ЕКСПЛІЦИТНОГО ЗВ'ЯЗКУ НА ІМПЛІЦИТНИЙ** (подання змістових і логічних зв'язків компонентів надфразових єдностей без сигналів таких зв'язків (наприклад, без протиставних, причинно-наслідкових, умовно-часових конекторів, але з використанням позиційних співрозміщень компонентів надфразових єдностей), наприклад:

Не можна втратити почуття покликання. Його не змінити ні тверезим розрахунком, ні літературним досвідом (К. Паустовський «Золота троянда») – значення причини (ОСКІЛЬКИ).

Найбільше я писав віршів про море. У ту пору я його майже не знав (К. Паустовський. «Золота троянда») – значення допусту (ХОЧА).

- **НУЛЬОВЕ ПОДАННЯ СУБ'ЄКТА ДІЇ, СТАНУ, а також НУЛЬОВЕ ПОДАННЯ САМОЇ ДІЇ АБО СТАНУ** (відсутність дієслів на позначення зорового, слухового сприйняття, дієслів на позначення ментальної дії тощо: *почув, побачив, подумав, відчув* тощо), наприклад:

*Я озирнувся (~~І~~ **ПОБАЧИВ**, **ЩО**). Позаду нас на військових кораблях спалахнула ілюмінація. Ми дивилися на неї з міста. Золоті бджоли густо обліпили військові кораблі. Щогли, снасті, труби і контури фантастичної ескадри полум'яніли на рейді і переливалися у воді осінніх бухт* (К. Паустовський «Чорне море»);

- **ВІДСУТНІСТЬ ПОВТОРНОЇ НОМІНАЦІЇ**, наприклад:

*Одного разу до редакції прийшов **старий моряк** у засмальцьованому тільнику під **піджаком**. **Руда щетина** стирчала островами на його щоках. **Одне око** сіпається тиком* (К. Паустовський «Чорне море»).

Звичайно, тут перелічені далеко не всі способи скорочення словесного подання інформації, що спираються на можливості мовних одиниць тексту. Таку функцію виконують також структури неповного граматичного складу, еліпсиси та ін. Однак є способи й іншого характеру, що прямо не відносяться до мови, наприклад:

- У науковому тексті, особливо в тексті науково-технічному, напруженість створюється за рахунок використання **схем, формул, цифрових і буквених символів, використанням термінів-носіїв ємної наукової інформації**. У творах такого типу вербальний текст служить лише пакувальним матеріалом, сполучним засобом, що не несе власне наукової інформації. Наприклад: *розв'язання рівняння ...; далі розглянемо ...; введемо позначення ...* тощо;

- До того ж, як уже було показано, інформативність тексту зростає за рахунок **урахування при його створенні фонових знань**.

Таким чином, текст, як правило, являє собою невідповідність обсягу інформації, закладеної у ньому, та обсягу інформації, вираженої вербальними засобами. У результаті цього розриву обсяг інформації, що сприймається читачем, може виявитися неадекватним. Лінійна (поверхнева) структура розгортання тексту і глибинна структура повідомлення неадекватні, і тому ця відповідність/ невідповідність має бути регульованою. Таким регулятором виступає **доцільна міра прагматичної (нової, корисної) інформації**, яка визначається характером тексту, його призначенням і передбачуваним адресатом.

Орієнтація на певну міру прагматичної (нової, корисної) інформації допомагає доцільніше підвищувати інформативність тексту. Для цього існують два шляхи: **інтенсивний і екстенсивний**. У рамках цих двох шляхів існують різні способи підвищення інформативності тексту, навряд чи їх усі можна врахувати, тим більше, що в різних текстах виникають різні потреби в цьому. Те, що вважається надлишковим в одному тексті, може виявитися необхідним – в іншому. Щоб установити необхідну міру і отримати шукане, потрібно враховувати цільову заданість повідомлення.

Обидва шляхи підвищення інформативності тексту здійснюються з урахуванням таких текстових категорій, як:

- експліцитність/імпліцитність у передачі змісту;
- напруженість і ненапруженість структур;
- мовна надмірність і недостатність. При цьому враховується і той факт, що зменшення кількості знаків для передачі інформації не обов'язково означає збільшення самої інформації, хоча найчастіше так і трапляється, оскільки збільшується змістова ємність знаків.

Інтенсивний спосіб підвищення інформативності тексту пов'язаний з процесом згортання інформації за рахунок **скорочення обсягу текстового простору при збереженні обсягу самої інформації**. Згортання інформації дозволяє ту ж саму думку передати економічнішими мовними засобами. Як вже було показано, це досягається підвищенням структурної напруженості тексту.

Екстенсивний спосіб підвищує інформативність шляхом **збільшення обсягу самої інформації**. Застосування його приводить

до максимальної деталізації викладу, що дозволяє глибше проникнути в сутність явища, розкрити зв'язки і відносини досліджуваного об'єкта з зовнішнім світом. Екстенсивний спосіб підвищення інформативності тексту пов'язаний з уведенням додаткової інформації, яка уточнює, пояснює, розширює знання про предмет повідомлення. Цей шлях через своє призначення передбачає збільшення кількості мовних одиниць. Найтипівішими реалізаціями екстенсивного способу є *дефініції в енциклопедіях і словникових статтях*, у яких розкривається сутність явища або предмета.

Словникові статті можуть бути більш деталізованими чи менш деталізованими за змістом, тобто мати різні обсяги інформації відповідно до різних настанов тексту. Наприклад: формат (від лат. *Forma* – надаю форму) (поліграф.), лінійні розміри (довжина і ширина або висота) друкарської форми, аркуша паперу, книжкового блоку тощо виражені в метричних або типометричних одиницях (див. типометрія у СЕС. 1979).

Формат – розмір друкованого видання, зошита, аркуша. Альбом великого формату. Формат складальної смуги (С. І. Ожегов, Н. Ю. Шведова. Тлумачний словник російської мови, 1995).

Таким чином, одна і та ж інформація передається різною кількістю мовних знаків, із наданням різної кількості наявних ознак.

Додаткова (екстенсивна) інформація виступає у різних формах у вигляді **визначень, пояснень, уточнень, приєднань**. Чим більше вказується ознак, що характеризують даний предмет, тим повніше складається уявлення про нього. Таку пояснювальну інформацію слід розглядати як нову, корисну, а не надлишкову в науково-популярній, навчальній літературі. У той же час вона може виявитися надлишковою у тексті, розрахованому на фахівця, і тому втратить свої ціннісні якості. Тому важливою слід визнати **проблему адекватності авторського наміру і читацького сприйняття повідомлення**.

Важливу роль у підвищенні інформаційних та інформативних якостей тексту відіграють різного роду **виноски, посилання, системи покажчиків і полів, виділення курсивом, розрядкою** тощо. За своєю сутністю вони є також додатковою інформацією, оскільки пов'язані з уведенням додаткових знаків, проте їхня роль полягає не в поясненні раніше сказаного, а в забезпеченні цілеспрямованого пошуку потрібної інформації.

Екстенсивний спосіб активно використовується як в науково-технічній, так і в художній літературі і літературі навчальній. Інтенсивний спосіб застосовується при створенні рефератів, оглядів, тез.

Текст повинен мати якісну **змістову достатність**. Стосовно деяких текстів установлюється так званий **інформаційний мінімум**, який лежить в основі текстової норми. Цей мінімум розрізняється у текстах, розрахованих на коротку форму подачі інформації і форму розширену (наприклад, текст дисертації і реферату до неї). Дотримання текстової норми особливо важливо при створенні текстів ділової і довідкової літератури.

Усі ці поняття – інформаційна насиченість, інформаційний мінімум, інформаційна норма – дуже важливі для текстів, що створюються за спеціальним завданням, часто за заздалегідь підготовленою програмою. Зазвичай, роль їх різко падає при зверненні до текстів художніх, хоча і тут можуть бути, хай і не дуже жорсткі, але обмеження, пов'язані з жанровою специфікою текстового матеріалу (ясно, що, наприклад, інформаційний фонд оповідання не збігається з інформаційним фондом роману).

4. Семіотичні й комунікативні способи компресії інформації у тексті

Інформаційна компресія – це стиснення плану акустичної форми (мовної форми вираження) при збереженні плану поняття/денотату (того, що потрібно означити). Для визначення межі стиснення існує поняття **текстової норми**. У різних текстах вона буде різною, проте є і загальний показник цієї норми: мовна одиниця не повинна втрачати свого інформувального змісту.

Питання про текстову норму особливо жорстко стоїть у діловій і довідковій літературі, у вторинній науковій літературі (реферат, анотація, тези).

Існує ряд мотивів, які зумовлюють компресію інформації, зокрема такі:

- вимоги мовної прагматики (наприклад, застосування термінів, що дають максимальне згортання інформації);
- вимоги естетичні та вимоги жанру (наприклад, жанр афоризму);
- вимоги стилістичні (наприклад, умисне замовчування, недомовленість).

Існують семіотичні і комунікативні засоби компресії інформації. **Семіотична інформаційна компресія** може бути лексичною, синтаксичною, а також відбуватися за рахунок формування мовленнєвих стереотипів. **Комунікативна інформаційна компресія** полягає у згортанні інформації і застосуванні повторної номінації.

Ідеальним прикладом лексичної компресії вважається вживання терміна без його визначення, оскільки термін номінує поняття в гранично згорнутому вигляді.

Синтаксична компресія передбачає компресію знакової структури шляхом еліптування, граматичної неповноти, безсполучниковості, синтаксичної асиметрії (пропуску логічних ланок висловлення).

Мовний стереотип народжується через часте вживання певного мовного виразу у типовій ситуації. Наприклад, у діловому тексті може бути не реалізована валентність керування: *Предметом договору є право під'їзду* {під'їзд до чого?}. Або: *Телеграма з номером, датою і сумою банківського авізо* (замість: телеграма з вказівкою номера, дати ...). Подібні скорочення допускаються іноді при використанні великих за обсягом термінів, коли опускаються умовно якісь його частини або термін-словосполучення замінюється одиночним терміном, наприклад: *обмінна операція – обмін; принесення протесту – опротестування; засуджена особа – засуджений; текст цілого твору – цілий текст; засоби вираження змісту – засоби вираження.*

Приклади синтаксичної компресії:

- *Так, музична обдарованість Скрябіна проявилася дуже рано, але музична обдарованість узагалі проявляється рано* (О. Рекемчук). У цьому реченні опущено логіко-змістову ланку: *Так, музична обдарованість Скрябіна виявилася дуже рано, але [у цьому немає нічого дивно, бо] музична обдарованість узагалі проявляється рано.*

- *В одній з казок Андерсена засохлий рожевий куц покrywся серед жорстокої зими білими запашними квітами* (К. Паустовський). – *В одній з казок Андерсена [їдеться про те, як] засохлий рожевий куц покrywся ...*

Комунікативні способи компресії інформації пов'язані зі згортанням інформації, наприклад, у рефераті опускають систему доказів і аргументації, яка повно і широко подана в першоджерелі. До цього ж типу належить і використання засобів повторної номінації – лаконічних виразів, які заміщують розлогі шматки тексту, часто це тільки вказівні слова або сполучення на кшталт «*це питання*», «*у таких випадках*», «*такі відомості*» і т. п.

У будь-якому випадку – і при семіотичних способах компресії, і при комунікативних способах – спостерігається скорочення текстового простору за рахунок переважання обсягу позначуваного над обсягом означального (мови).

Але умови мовної прагматики часто обмежують компресійні можливості. Наприклад, у науково-популярному тексті використання термінів як семіотичного засобу компресії часто виявляється неможливим, оскільки це негативно позначається на сприйнятті тексту. Незрозуміле повинно бути пояснено і досить детально. Не пояснюються лише терміни, відомі читачеві, наприклад: терміни-

поняття, включені до шкільної програми (*радіохвилі, ланцюгова реакція*); терміни, які часто вживають у пресі та у побуті (*інфаркт міокарда, СНІД, ГРЗ*), наприклад, у наступному уривку не потрібні визначення, так як використовувані терміни доступні середньоосвіченій людині: *Зв'язок між психікою і тілом здійснюється через вегетативну нервову систему і проявляється у вигляді різних вегетативно-судинних реакцій* (О. Пашечко «Домашній лікар»). У інших випадках введення терміну орієнтоване на найближче відоме поняття, наприклад: *Деформація шийки стегна проявляється «качиною ходою», поперековим лордозом (вигинанням), обмеженням відведення та ротації (повороту) у тазостегновому суглобі* (О. Пашечко «Домашній доктор»). Визначення і заміни можуть поєднуватися в одному тексті: *Психосоматичні хвороби – це хвороби з порушеною адаптацією (приспосуванням) організму. Людина постійно перебуває в умовах стресу, оскільки вона не ізольована від впливу навколишнього середовища* (Домашній лікар). У цьому прикладі міститься і визначення терміна, і відсилання до відомого поняття, і введення терміна (*стрес*) без пояснень. Потребують пояснень і терміни, значення яких розійшлися із загальнолітературними (*наприклад, «озонова діра» – зменшення шару стратосферного озону*).

У цілому інформаційна компресія приводить до лаконізації тексту, ступінь якої залежить від комунікативної ситуації. Лаконізація у такому разі не є скороченням тексту за рахунок зняття частини інформації, але є скороченням зі збереженням повного обсягу інформації.

Інформаційна компресія – це один із способів підвищення інформативності вербальних засобів вираження (мовних одиниць). І спосіб цей загалом зводиться до такого: домогтися побудови тексту, у якому був би максимально виражений необхідний зміст з мінімальною витратою мовних засобів.

5. Зміст і значення. Глибина прочитання тексту

Змістом вербального тексту і, зокрема, мінімальної одиниці цього тексту є цілісний зміст будь-якого висловлення, що не зводиться до значень складових його частин та елементів, але саме визначає ці значення. Оскільки кожне слово як частина або елемент висловлення у складі цього висловлення проявляє одне з можливих своїх значень, то народження загального змісту являє собою процес вибору саме цього необхідного для конкретного контексту значення, тобто необхідного для отримання шуканого змісту цілого висловлення. Значить, саме зміст актуалізує у системі значень слова ту його

сторону, яка визначається конкретною ситуацією, конкретним контекстом.

Різниця «змісту» і «значення» була відзначена у вітчизняній психології ще в 30-ті роки ХХ сторіччя Л. С. Виготським («Мислення і мова», 1934). «Якщо «значення» слова є об'єктивним відображенням системи зв'язків і відносин, то «зміст» – це привнесення суб'єктивних аспектів значення відповідно до конкретного моменту і ситуації».

Саме ця різниця і дає можливість автору тексту, оперуючи значеннями мовних одиниць, конструювати необхідні йому змісти. Причому індивідуальна заданість змісту не обов'язково повинна бути визначеною. Можливий розрахунок і на двозначність, і багатоплановість тексту і відповідно його прочитання, а також одночасно прочитання поверхневого і глибинного. Зміст, що лежить на поверхні тексту або його компонентів, більш об'єктивно прив'язаний до значення його (або їх) складових висловлень. Глибинний зміст більш індивідуальний і менш передбачуваний.

Треба сказати, що є тексти, які розраховані на однозначність сприйняття, інші тлумачення їм протипоказані за їхньою суттю. Це тексти нехудожні (наукові, ділові). У такому випадку подвійний зміст або просто неясність, невизначеність змісту означає недосконалість тексту, його недостатню обробленість. У разі ж художнього тексту наявність глибинного змісту або підтексту створює особливу значущість твору, його індивідуально-художню цінність.

Засоби перекладу рівня зовнішніх, поверхневих значень на рівень внутрішнього змісту можуть бути різні – це часто невербалізовані засоби: **фонові знання, паузи, інтонація, пунктуація**. Наприклад:

Стратити₂ не можна помилувати – (стратити). – *Стратити не можна₂ помилувати – (не страчувати, помилувати).*

Це і особливі синтаксичні структури, зокрема парцеляція.

Особливий зміст можна надати висловленню, наприклад, за допомогою парцеляції: *І уперше я пошкодував, що живу не в казковім віці, де все просто. Для королів. (І. Жиленко).* Зміст: у казковому віці все просто лише для королів, а я не король. Якщо б не було парцеляції: *І уперше я пожалкував, що живу не в казковім віці, де все просто для королів.* Зміст: у казковому віці все просто лише для королів, а я – король.

Потрібний, новий зміст виявляється у такому прикладі, де також є парцельовані частини висловлення: *Я і повернувся. З руками і ногами, але гірше, ніж без них.* (Е. Карпельцева). Речення, не розбите на частини, не мало б допустового відтінку (**хоча** з руками, але гірше, ніж без них). А це суперечило б задуму письменниці: дружина, проводжаючи чоловіка на фронт, благала його повернутися у будь-якому випадку – нехай калікою, але повернутися. Без

розчленовування зміст був би прямо протилежний: повернувся саме з руками і ногами, як просила ...

Ступінь і глибина сприйняття внутрішнього змісту залежить від багатьох причин, пов'язаних з особистістю читача. Читач може іноді витягти з тексту та й з окремого висловлення, набагато більше інформації, ніж припускав укласти в нього автор, зокрема інформацію про самого автора. Або, навпаки, не зрозуміти зміст тексту, на який розраховував автор. Відомо, наприклад, як був засмучений і пригнічений М. В. Гоголь успіхом «Ревізора». Він думав, що глядач жахнеться і буде вражений, побачивши себе в героях п'єси. Але всі, навпаки, раділи і кричали: «Ек, загнув!». Автор був розчарований, він страждав через те, що його не зрозуміли. Глядачі сприйняли зовнішню, смішну сторону явища, але не зрозуміли глибинної його суті, тобто розрахунок автора не виправдався.

Конфлікт між відкритим текстом і внутрішнім змістом, як вже було сказано, особливо характерний для художнього тексту, оскільки часом за зовнішніми подіями, позначеними в тексті, ховається внутрішній зміст, який створюється не стільки самими подіями, фактами, скільки тими мотивами, які стоять за цими подіями, мотивами, які спонукали автора звернутися до цих подій. А оскільки мотиви швидше вгадуються, ніж «прочитуються» у тексті, то вони можуть виявитися різними для різних читачів. Адже і читач має свій погляд на речі. І він не обов'язково збігається з авторським трактуванням.

Процес декодування значення повідомлень і потім розуміння загального змісту тексту повністю пов'язані з мисленневою та мовленневою діяльністю читача, у цьому процесі саме він виявляється головною ланкою у тріаді «автор – текст – читач».

Таким чином, значення повідомлень у тексті (слів, висловлень, фрагментів) служать засобом вираження змісту, і для різного контексту вони можуть бути різними. За розумінням стоїть складний процес, умовно кажучи, що складається як мінімум з трьох стадій:

- вибір у словах контекстуально актуалізованих значень;
- виявлення поверхневого змісту на базі цих значень;
- осягнення внутрішнього змісту з урахуванням контекстуальної мотивації. При цьому треба ще мати на увазі, що не всі компоненти змісту знаходять чітке вербальне втілення. І тому «прогалини» змісту швидше вгадуються, ніж розуміються. Крім того, невербалізована сфера висловлення (повідомлення) найчастіше несе в собі емоційні конотації, які є найвищою мірою індивідуалізованими. Особливо це властиво поетичним художнім текстам.

Проблема «значення і зміст» по-особливому актуальна для текстів, які потрібно перекласти. Адже текст перекладу має відтворити

зміст тексту оригіналу. Але перекладач, спираючись на значення слів і на їх поєднання у перекладному тексті, не завжди може підшукати в мові перекладу засоби для адекватної передачі змісту тексту перекладу. Тому заміна одних мовних знаків іншими не може здійснюватися окремо. Замінюються зазвичай цілісні висловлення, саме це дає можливість зберегти зміст у перекладі. Еквівалентність цілісних виразів більш імовірна, ніж послідовність значень, що фіксуються окремими словами.

У рамках концепції А. Р. Лурії про шлях «від думки до мови» можна умовно намітити шлях породження тексту (для автора) таким чином (рис. 3.6):

Рис. 3.6. Процес утворення тексту автором і його сприйняття читачем

Очевидно, що розуміння і інтерпретація тісно пов'язані одне з одним. Однак є спроби розмежувати ці рівні сприйняття тексту, зокрема, О. С. Кубрякова до розуміння залучає осмислення тексту за його компонентами; співвіднесення мовних форм з їхніми значеннями; виведення загального змісту тексту на основі безпосередньо наданих у ньому мовних одиниць і встановлення відносин між ними. Що стосується інтерпретації, то вона позначає перехід у рамках сприйняття тексту на більш глибинний рівень розуміння, пов'язаний: з процедурами логічного висновку і

отриманням вивідних знань; із співвіднесенням мовних знань з немовними.

Література до лекції № 3

1. Антипов, Г. А. Текст как явление культуры [Текст] : науч. изд. / Г. А. Антипов, О. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1989. – 196 с.
2. Бахтин, М. М. Проблема текста [Текст] / М. М. Бахтин // Собр. соч. – В 5 т. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – Т. 5. – С. 306–326.
3. Зимняя, И. А. Психология слушания и говорения [Текст] : Автореф. дис. ...д-ра. психолог. наук: 19.00.01/ Ирина Алексеевна Зимняя; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1973. – 32 с.
4. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 264 с.
5. Леонтьев, А. А. Основы психолингвистики [Текст] / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл; СПб. : Лань, 2003. – 288 с.
6. Мурзин, Л. Н. Текст и его восприятие [Текст] / Л. Н. Мурзин, А. С. Штерн. – Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1991. – 172 с.
7. Томашевский, Б. В. Писатель и книга. Очерки текстологии [Текст] : моногр. / Б. В. Томашевский. – М. : «Искусство», 1928. – 140 с.

Лекція 4

ТЕКСТ ЯК ЗАКІНЧЕНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ СТРУКТУРНЕ ЦІЛЕ

План

1. Структура тексту.
2. Способи передачі значення у тексті.
3. Одиниці тексту семантико-синтаксичного рівня: висловлення і надфразова єдність.
4. Абзац як композиційно-стилістична одиниця тексту.
5. Види тематичного (класичного) абзацу.
6. Функції абзацу.

1. Структура тексту

Текст, якщо розглядати його в системі узагальнених функціональних категорій, кваліфікується як **найвища комунікативна одиниця**. Виявлення одиниць тексту та їх ієрархії у загальній

структурі тексту допомагає розкрити сутнісні характеристики тексту – *змістовні, функціональні, комунікативні*.

У тексті як єдиному інформаційному та структурному цілому виділяються такі рівні тексту:

- **семантико-синтаксичний (або структурний);**
- **композиційний (або композиційно-стилістичний).**

Текст має свою мікро- і макросемантику, мікро- і макроструктуру. Семантика тексту зумовлена комунікативним завданням передачі інформації (текст – інформаційне ціле); структура тексту визначається особливостями внутрішньої організації одиниць тексту і закономірностями взаємозв'язку цих одиниць у рамках цілого повідомлення (тексту) (текст – структурне ціле).

Семантика тексту – абстрактне мовне значення тексту, що відображує факти і відносини, що існують в об'єктивній дійсності або гіпотетично.

Граматичні зв'язки – різновиди зв'язків у тексті, показниками яких є формальні способи з'єднання слів, речень, зокрема, узгодження морфологічних категорій слів, синтаксичні відносини підрядності та сурядності, поверхнева організація синтаксичних структур: повтори, анафоричні зв'язки, дейксис, сполучники, порядок слів.

Одиницями тексту на семантико-синтаксичному рівні є:

- **висловлення** (тобто реалізовані речення);
- **надфразова єдність або складне синтаксичне ціле** (ряд висловлень, об'єднаних семантично і синтаксично в єдиний фрагмент) [2, с. 21–24].

Надфразові єдності у свою чергу об'єднуються у більші фрагменти-блоки, що забезпечують тексту цілісність завдяки реалізації дистанційних і контактних змістових і граматичних зв'язків.

На рівні композиційному виділяються одиниці якісно іншого плану – **абзаци, параграфи, глави, розділи, підрозділи** та ін.

Одиниці семантико-синтаксичного і композиційного рівнів перебувають у взаємозв'язку, зумовлюючи одна одну. В окремому випадку вони навіть у «просторовому» відношенні можуть збігатися, накладаючись одна на одну, наприклад надфразова єдність і абзац, хоча при цьому вони зберігають свої власні відмінні ознаки.

2. Способи передачі значень у тексті

Для передачі значень у тексті існує кілька способів:

- використання вербальних засобів;
- використання невербальних засобів;
- здійснення вербалізації «німих» мов (мов жестів, міміки);

- включення у текст – «текст у тексті».

Текст як мовленнєве утворення складається з послідовно об'єднаних **вербальних засобів, які організуються у висловлення, надфразові єдності, фрагменти-блоки.** Однак значення, укладені в тексті, не завжди передаються тільки вербальними засобами. Для цього існують і засоби невербальні; у рамках висловлення і надфразової єдності це можуть бути:

- **порядок слів;**
- **послідовність частин;**
- **знаки пунктуації, які використовуються для зображення пауз, заминок у мові, різкого інтонаційного перелому; тире, знаки запитальний (для передачі подиву) і окличний (для передачі захоплення).** Наприклад:

– Подивіться, який він гарненький! – Наташа підводить мене ближче до клітки і просовує всередину руку, яку малюк одразу ж хапає і начебто б стискає. – Такі гарні дитинчата у орангутангів – велика рідкість. А ви звернули увагу, як він схожий на свою матір?

–?

– А як же! У мавп все, як у людей.

У цьому змісті цікавий такий приклад: *І на голеному, багряному обличчі програло:*

«?»

«!»

«?!.»

– Абсолютно схиблений! (О. Білий «Петербург»).

- **засоби виділення (курсив, розрядка та ін.)** для акцентування значень;

- **різні фігури умовчання.** Фігура умовчання – апосіопеза – умисне незавершення висловлення. Мета вживання апосіопези – стимуляція читача до роздумів або підготовка читача до подальшого повідомлення, наприклад:

1) *щоб передати емоційний стан персонажа-мовця (схвильованість, подив, нерішучість тощо), наприклад схвильованість:*

Бо я вдень не одинока –

З полем розмовляю,

Розмовляю і недолю

В полі забуваю,

А вночі... — та й оніміла, Сльози полилися... (Т. Шевченко «Дівичії ночі»);

2) *щоб передати небажання або неспроможність мовця з різних причин про щось говорити; як натяк на щось, що автор лишає на здогад самого читача або слухача:*

*„Я не Ганна, не наймичка,
Я...” – Та й онімiла.* (Т. Шевченко «Дівичії ночі»).

З іншого боку, у тексті може бути здійснена вербалізація «німих» мов (мов жестів, міміки). Так звані німі мови є повноцінним засобом комунікації у реальному житті. Однак вони широко подані у вербалізованому вигляді і в тексті – художньому, публіцистичному. Вербалізації німих мов, зокрема, служать різноманітні ремарки в драматичних творах або авторські описи відповідних жестів і міміки в творах прозових. Наприклад:

Він кривить усмішкою рот, напружує своє горло і сипить:

– А у мене, барине, той ... син на цьому тижні помер (А. Чехов. «Туга»).

При сприйнятті текстового опису жестів необхідно також ураховувати їхню значущість у рамках конкретної лінгвоспільноти. Непорозуміння можуть виникнути при читанні тексту іноземним читачем, оскільки «німі» мови різних народів можуть істотно різнитися. Наприклад, кивок на знак згоди в країнах арабського світу сприймається як прояв невихованості, якщо це стосується незнайомої людини або старшої за віком.

Крім того, читач і творець тексту можуть бути розділені в часі, це також може спровокувати неадекватність сприйняття. Наприклад, потрібен коментар до опису жесту в тексті твору А. Чехова «Товстий і Тонкий»: *Товстий, бажаючи розлучитися дружньо, простягнув руку, а тонкий потиснув два пальці і захікав.* Ще приклад: *Про начальника департаменту: «... Я негайно помітив, що він масон: він якщо дасть кому руку, то висовує тільки два пальці»* (М. Гоголь. «Записки божевільного»).

Можна назвати і такий спосіб передачі значень у тексті, як включення елементів інших текстів, «текстів у тексті» в одноманітно організований простір даного тексту (Ю. М. Лотман). Це можуть бути прямі включення – епіграфи, цитати, посилання. Або непрямі включення – ремінісценції, алюзії, перекази-вставки інших сюжетів, звернення до легенд, «чужа» розповідь тощо.

3. Одиниці тексту семантико-синтаксичного (структурного) рівня: висловлення і надфразова єдність

Для конструювання тексту використовують максимальні одиниці мови (речення), які стають мінімальними одиницями мови (висловленнями).

Висловлення – це реалізоване речення (не схема, а лексично наповнена одиниця мовлення, що виражає конкретну настанову). Будь-яке висловлення – це речення, але не будь-яке речення є

висловленням. Або: одне речення може містити в собі кілька висловлень-повідомлень. У тексті ми маємо справу не з реченнями (в термінологічному змісті), а з висловленнями, тобто не з мовними одиницями, а з одиницями мовленнєвими, які конкретизують свій зміст у тексті. Наприклад, речення *Студенти поїхали на екскурсію* може містити в собі три висловлення, зміст яких проявляє контекст. Відповідно можливі різні акценти (наголоси):

- **Студенти** поїхали на екскурсію (а не хтось інший).
- Студенти **поїхали** на екскурсію (а не пішли пішки).
- Студенти поїхали на **екскурсію** (а не на сільгоспроботи).

Висловлення бувають однооб'єктні і різнооб'єктні (залежно від того, скільки подій відображено в його змісті). Наприклад: *Поїзд йде* (повідомлення про рух поїзда) і *Поїзд йде з великою швидкістю* (повідомлення про рух поїзда і про швидкість його руху). У реченні *Мені повідомили про приїзд батька* відображені дві події: *Мені повідомили про те, що приїхав батько* (два суб'єкта дії).

Висловлення завжди має два компоненти на відміну від речення, де може бути один компонент, два і кілька (головні члени і другорядні; односкладні і двоскладні речення). Компоненти висловлення – **тема і рема** (тема – попереднє, вихідне; рема – нове, невідоме). Члени речення, наприклад підмет і присудок, необов'язково збігаються з компонентами висловлення – темою і ремою. Порядок слідування компонентів висловлення: **тема** → **рема**. Наприклад: *Ми почули звук. Поскрипували двері*. У другому висловленні «поскрипували» – тема (відоме з першого речення-висловлення) і «двері» – рема (те нове, що повідомляється про цю тему). З точки зору граматичної структури речення «двері» – це підмет, а «поскрипували» – присудок.

Висловлення бувають двох типів залежно від їхніх комунікативних якостей:

• **інформативні висловлення**: мета – передача змістовної інформації (це повідомлення описового, розповідного, аргументаційного типу). Функція інформативних висловлень – це повідомлення нової інформації;

• **верифікативні висловлення**, які служать цілям: ствердження чи спростування, контраргументації (висловлення полемічні, що переконують, що впливають).

Функції верифікативних висловлень – оформити реакцію на думку співрозмовника (реального чи уявного), тобто дати корекцію або верифікацію цієї думки, а також здійснити емоційний вплив. Наприклад, верифікативне і інформативне висловлення (залежно від наголосу) у вірші М. Ю. Лермонтова: «Люблю вітчизну я, але дивною любов'ю». І. Андроник наполягає на такому прочитанні: наголос падає на слово «люблю», отже, фраза сприймається як репліка-відповідь,

яка спростовує думку уявного співрозмовника. У такому прочитанні висловлення буде верифікативним, тобто спростовуватиме іншу думку, інформація про яку вже була надана. При перенесенні наголосу: «Люблю вітчизну я, але ...» – висловлення сприймається як чисто інформативне, не пов'язане з реакцією на отриману інформацію.

Інформативні висловлення зазвичай передають фактологічну і концептуальну інформацію (у художньому тексті – це авторське бачення світу); верифікативні висловлення створюють інформацію оцінну (часто підтекстову).

При характеристиці висловлень також використовують поняття **диктуму** і **модусу**. Основну, базову інформацію передає диктум; додаткову інформацію і оцінку – **модус** [1].

Наприклад, у реченні-висловленні *Хвала богу, нарешті дощ закінчився* основна інформація укладена в компоненті *дощ закінчився* (це диктум); інші компоненти складають модус: вони супроводжують основну інформацію, суб'єктивно оцінюють її, коментують. Висловлення можуть складатися тільки з диктуму, але не можуть містити в собі тільки модус (оскільки немає матеріалу для інтерпретації), хоча в контексті при розчленованій подачі мовлення вони можуть зайняти «самостійну» позицію, але тільки за наявності базової структури. Наприклад: *Дощ закінчився. Слава богу, нарешті.*

Модусні компоненти можуть бути редуковані: *Мене здивувало те, що ...; На мій подив ...; На подив ...* Диктум і модус можуть міститися у одному слові, наприклад, під час спонукання до дії: *Увійдіть* (я хочу, щоб ви ввійшли).

На базі висловлень будуються **надфразові єдності** (або складні синтаксичні цілі). Це друга семантико-синтаксична одиниця тексту, що є об'єднанням двох і більше висловлень – тематично і структурно. Надфразова єдність організується через тема-рематичну послідовність.

Найдрібніша окрема тема – це тема, у рамках надфразової єдності. Перехід від однієї теми (мікротеми) до іншої є межею надфразових єдностей. Надфразова єдність завжди монотематична, при об'єднанні їх одна з одною спостерігається перехід від вираження мікротем до макротем.

Для тексту важлива комунікативна наслідуваність між його складовими. Кожне висловлення у комунікативному плані пов'язане з попереднім і просуває повідомлення від відомого до нового. У результаті цього утворюється тема-рематична послідовність. Текст як одиниця комунікативна припускає таке з'єднання висловлень, у якому кожне з подальших містить якусь мінімальну інформацію, уже що була в попередньому висловленні.

Повторна інформація дається саме в тематичному компоненті висловлення, у якому згідно з основною закономірністю побудови тексту повторюється (повністю або частково) рема попереднього висловлення. Саме тема-рема-тематична послідовність проявляє комунікативну зв'язність тексту, оскільки через неї відбувається накопичення інформації, її просування.

Приклад: *У юності я пережив захоплення екзотикою. Бажання незвичайного переслідувало мене багато років* (К. Паустовський) – кінець першого речення і початок другого змістовно збігаються, тобто рема першого речення переходить у тему другого речення. Механізм переходу реми одного висловлення у тему іншого спрацьовує аж ніяк не автоматично, тобто такий перехід не завжди є показником зв'язності тексту і ідеальності його структури.

Польська дослідниця М. Р. Майєнова, зокрема, навела такий приклад, коли тема-рема-тематичний ланцюжок не став гарантією правильності побудови тексту: *Кінотеатр знаходився на Пулавській вулиці. Пулавська вулиця – це одна з вулиць Варшави. Вулиці у Варшаві мають певну форму. Таку форму можна описати за допомогою таких рівнянь ..* Такий текст, структурно «правильно» побудований, у звичайній мовній ситуації малоімовірний, оскільки в інформаційному плані він позбавлений чіткого призначення, цільової настанови. Значить, структурна зв'язність повинна лише проявляти змістовий і комунікативний зв'язок; якщо вона стає самоціллю, вона позбавляється змістового змісту.

У рамках побудови тексту в цьому відношенні діють досить чіткі закономірності, виявлення яких допомагає розкрити механізм текстотворення і зробити цей процес керованим, об'єктивним.

Текстотворчу роль виконують як **анафорично вжиті займенниково-прислівникові слова, різні види повторної номінації** (при цьому під час оформлення повторної інформації у кожній з ланок надфразової єдності виявляються деякі загальні закономірності. Зокрема, ураховуються можливість або неможливість заміни імен займенниковими словами, правила користування вказівними словами, необхідність повторюваності термінів через відсутність еквівалентних заміन тощо), так і **порядок слів**, особливо в тих випадках, коли лексико-граматичні засоби зв'язку відсутні. (Анафора – повторюваність елементів у тексті).

Закони порядку слів пов'язані саме з тема-рема-тематичною будовою висловлення. При текстотворенні велику роль відіграють рема-тематичні компоненти внаслідок того, що позиція реми виявляється маркованою тобто – це кінцева позиція висловлення. На цьому ґрунтується рух комунікативної прогресії – наростання інформаційної значущості повідомлень у складі компонентів тексту.

Актуальне членування висловлення (і речення як його відображення) може по-різному корелювати з його граматичним членуванням. Тема повідомлення може бути визначена контекстом.

Наприклад: *У нашому саду водилися білки. Але з'являлися вони рідко.* Перше речення містить повідомлення про наявність білок. Тому в другому реченні це вже відома інформація (оскільки вони водилися, могли і з'явитися), надана початку – *Але з'являлися вони*, а далі повідомляється нове – *рідко*. Таким чином, при актуальному членуванні речення розпадається на частини *але з'являлися вони і рідко*; граматично ж речення членується по-іншому: *Вони (підмет) і з'являлися рідко (склад присудка)*. При актуальному членуванні в цьому випадку об'єдналися обидва головні члени в один компонент, а другорядний член речення виділився в особливий компонент актуального членування. Актуальне членування цього речення залежить від зовнішніх причин: контексту, мовної ситуації, що характеризує висловлення як компонент надфразової єдності тексту.

Таким чином, при розгляді питання про порядок слів не можна виходити з таких категорій, як члени речення. Порядок слів – не внутрішня якість певного речення, а якість, нав'язана йому ззовні: структурою і семантикою попередніх речень, комунікативним завданням тощо.

У структурі надфразової єдності (складного синтаксичного цілого) велику конструктивну роль відіграє і перша **фраза-зачин**, що визначає тематичну і стройову перспективу всієї надфразової єдності. Фраза-зачин автосемантична, тобто самодостатня в змістовому плані, навіть будучи вирваною з контексту цілого, наприклад:

Погода мучила. Зранку світило сонце, височіло над паруючими полями, над брудними дорогами, над хлібами, насиченими водою, що похилилися на землю. Зранку Аверкій, що часом залишав свій віз плентався до хати, обіцяв старій, що проясниться. Але до обідів знову заходили хмари, що здавалися ще чорніше від блиску сонця, міняли хмари свої незвичайні кольори й обриси, піднімався холодний вітер, і біг по полям косою райдужний дощ (І. Бунін «Оброк»).

Зачин – *Погода мучила*. Увесь зміст наступних висловлень підпорядкований цій вихідній темі: дається її детальне обґрунтування. Спаяність висловлень виявляється у такому: **основні дієслова мають один часовий план** (мучила, світило, височіло, обіцяв, заходили, міняли, піднімався, біг); **паралелізм у побудові пояснювальних частин** (друге і четверте висловлення); **повторення обставини часу на початку кожного висловлення** (зранку; вранці; але до обіду); **протиставні відносини на стику третього і четвертого висловлень**; **положення дієслова-присудка перед підметом** (друге і четверте висловлення).

Фраза-зачин може мати і таку специфіку: у ній є слово (або слова), що містить увесь зміст послідовно перерахованих компонентів складного синтаксичного цілого. Така єдність будується за схемою речення з однорідними членами, яким передують узагальнення. Ось приклад: *Звідси було видно все навколо. І найвищі снігові вершини, вище яких – тільки небо. Вони стояли позаду гір, над усіма горами і над всією землею. І ті ж гори, що були нижчі снігових, – лісисті гори, порослі знизу листяними хащами, а зверху темним сосновим бором. І гори кунг, звернені до сонця; на схилах Кунгеїв нічого не росло, крім трави. І гори ще менші, у тій стороні, де озеро, – просто голі кам'янисті ували* (Ч. Айтматов). Таким чином побудована надфразова єдність легко об'єднується в одне речення.

Фрази-зачини (перші висловлення надфразових єдностей) виконують важливу роль і в структурному, і в змістовому плані; вони являють собою тематичні віхи тексту. Кожна фраза-зачин – нова мікротема. І якщо стягти всі перші фрази-зачини в єдиний текст, опустивши всі інші компоненти надфразової єдності, то вийде стисла розповідь без деталізації, пояснень і роз'яснень.

4. Абзац як композиційно-стилістична одиниця тексту

При розгляді мовної організації тексту були виділені дві основні семантико-структурні одиниці – висловлення і надфразова єдність (складне синтаксичне ціле) – це одиниці семантико-синтаксичного членування тексту.

Однак членування семантико-синтаксичне поєднується зазвичай з членуванням іншого рівня – композиційно-стилістичним. Перше більшою мірою підпорядковане прагматичній настанові самого тексту, друге цілком зумовлене прагматичною настановою автора.

Абзац – це одиниця членування тексту композиційно-стилістична; це частина тексту, укладена між двома відступами. Внутрішня сутність абзацу найкраще осягається при порівнянні його з надфразовою єдністю (складним синтаксичним цілим) [3].

Складне синтаксичне ціле (надфразова єдність) – це тема-рематична послідовність, що відкривається фразою-зачином (або стрижневою фразою, яка вміщає у себе зміст усього цілого). В абзаці може і не бути зачину як такого. Стрижнева фраза абзацу (головна в тематичному, логічному, змістовному плані) може стояти на початку абзацу, у кінці абзацу або сама виступати в ролі окремого абзацу. Більш того, в абзаці може бути кілька стрижневих фраз, якщо він великий за обсягом і містить у собі ряд тема-рематичних послідовностей. Абзац може розірвати одне тема-рематичне об'єднання (одне складне синтаксичне ціле). Обсяг і структура абзацу

цілком пов'язані з волею автора, його установкою (з орієнтацією, звичайно, на видові та жанрові ознаки тексту), нарешті, його особистими вподобаннями, особливою манерою письма.

Частини складного синтаксичного цілого легко об'єднуються у складне речення, якщо на місці крапок поставити інші знаки – коми, крапки з комами, тире, три крапки. Абзац таким експериментам не піддається, оскільки він не синтаксичний по суті (якщо, звичайно, він випадково не збігається зі складним цілим).

Межі абзацу та складного синтаксичного цілого можуть не збігатися: в абзац може бути винесено одне речення (і навіть частина речення; наприклад, в офіційно-діловому тексті: у тексті *законів, статутів, дипломатичних документів* та ін.). В одному абзаці може бути два і більше складних синтаксичних цілих, коли окремі мікротеми зв'язуються одна з одною, або одне речення-висловлення може поділятися на чотири абзаци:

Операціям оброблення піддаються:

вихідні величини датчиків;

результати вимірів;

результати попереднього первинного оброблення даних.

Отже, композиційне членування тексту – абзацне – якісно відрізняється від членування семантико-синтаксичного, хоча вони мають багато спільного. Головна різниця – *міра суб'єктивності і об'єктивності в членуванні тексту*: абзаци більш пов'язані з авторською волею, тому один і той же текст може бути по-різному розбитий на абзаци. Водночас семантико-структурна будова тексту (і, отже, членування на надфразові єдності) залишається незмінним, воно притаманне самому тексту.

5. Види тематичного (класичного) абзацу

Абзацне і синтаксичне членування можуть поєднуватися. Ступінь частоти таких поєднань насамперед залежить від виду і жанру літературного тексту. Більше строгості і передбачуваності в абзацному членуванні знаходимо в текстах навчальних, наукових, офіційно-ділових. Менш передбачуваний розподіл на абзаци у художньому тексті. Причини цього цілком закономірні. І в художньому тексті поєднання цілком можливі, хоча і не настільки принципіві.

Абзац і надфразова єдність збігаються у тих випадках, коли виклад матеріалу (наукового чи художнього) ведеться за *принципом логіко-змістовим*, коли межі абзаців і надфразових єдностей намічають перехід від однієї мікротеми до іншої. Такий абзац, що збігається зі складним синтаксичним цілим, називають **тематичним** або **класичним**, тобто наче складеним за суворими правилами,

схема такого абзацу хоча і варіюється, але залишається в певних межах – тут завжди є стрижнева фраза і пояснювальна частина або є тільки стрижнева фраза, яка зв'язує різні уривки тексту, визначаючи тематичний перехід між ними.

Оскільки момент передбачуваності в тематичних абзацах цілком очевидний, можливою виявляється і їхня класифікація з точки зору побудови (рис. 4.1):

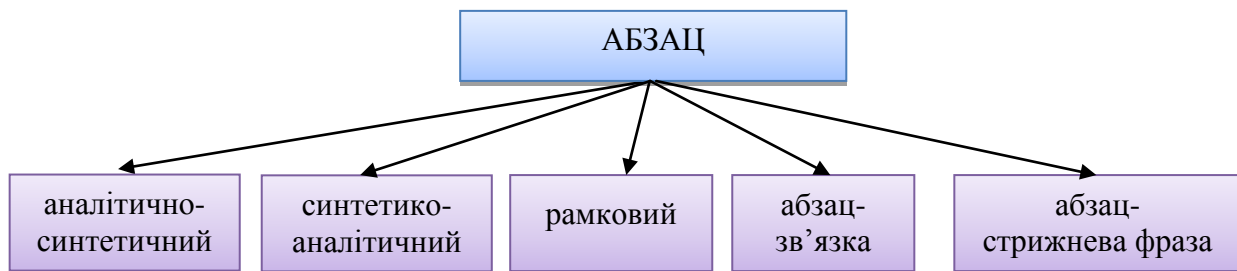

Рис. 4.1. Класифікація тематичних абзаців

- **Аналітично-синтетичний** абзац містить аналітичну частину (пояснювальну, роз'яснювальну) у першій позиції, а узагальнюючу, підсумкову – у другій. Наприклад: *Житейське правило, що діти повинні поважати батьків, а батьки повинні любити дітей, треба читати навпаки: батьки саме мають поважати дітей – поважати їх своєрідний маленький світ і їхню палку, здатну образитися кожен хвилину, натуру; а діти мають тільки любити батьків, – і вже неодмінно вони будуть любити їх, раз відчують повагу до себе. Як це глибоко і як ново (В. В. Розанов «Усамітнене»).*

- **Синтетико-аналітичний** абзац починається з узагальнюючої, стрижневої фрази, зміст якої розкривається у таких повідомленнях. Наприклад:

Цього сизого, сонячного серпневого дня Лондон був особливо прекрасний. Легке, святкове небо відбивалося в гладких потоках асфальту, рум'яним лаком палали поштові тумби на кутах, у гобеленовій зелені парку прокочував блиск і шелест автомобілів, – усе місто іскрилося, дихало, мліло теплотою, і тільки внизу, на платформах підземних доріг, було прохолодно (В. Набоков «Повернення Чорба»).

- **Рамковий** абзац має поєднану структуру: зачин намічає тему, далі – це пояснювальна частина, і завершується абзац узагальнюювальною фразою. Перше і останнє висловлення лексично перегукуються, і, таким чином, відбувається «замикання» теми. Наприклад: Шумить вітер опівночі і несе листя ... Так і життя у швидкоплинному часі зриває з душі нашої вигуки, зітхання,

напівдумки, напівпочуття, які, будучи звуковими обривками, мають ту значущість, що «зійшли» прямо з душі, без перероблення, без мети, без наірів, – без усього стороннього ... Просто, – душа живе ... «тобто «жила», дихала» ... З давнього часу мені ці «ненавмисні вигуки» чомусь подобалися. Власне, вони течуть у нас безперервно, але їх не встигаєш (немає паперу під рукою) занотовувати, – і вони вмирають. Потім ні за що не пригадати. Однак дещо я встигав занотовувати на папері. Записане все накопичувалося. І ось я вирішив це опале листя зібрати.

Навіщо? Кому це потрібно?

Просто – мені потрібно (В. В. Розанов «Усамітнене»).

У першому і останньому висловленнях великого абзацу (фразі-зачині і стрижневій підсумковій фразі), як бачимо, використовуються одні й ті ж слова: *опале листя* (дослівно) і *опале листя* (метафора) у кінці.

- У цьому ж уривку є абзац «*Навіщо? Кому це потрібно?*» – Це **абзац-зв'язка**, композиційний стик (наступна фраза-відповідь – «*Просто – мені потрібно*»). Інший приклад: *Ми раніше говорили про деякі московські брами, ті, що вже не існують у наш час. Тепер ми скажемо про Спаську браму в Кремлі, особливо шановану в стародавній столиці* (М. І. Пил «Стара Москва»). Перша частина такого абзацу відсилає до попереднього контексту, а друга – указує на подальший текст.

- **Абзац-стрижнева фраза** (логічний висновок, узагальнення або подання нової теми). Наприклад: *Ось стоїть берізка на береговому схилі річки Покші. У повінь її мало не до вершин накриває студена вода, гострі ламані крижини жорстко вдаряють об стовбур, того й гляди зріжуть, зіштовхнуть або поранять. Вона тримається. Усе перетерпівши, вчасно прикрашається і зеленим листям, і сережками; і білизною кори Пригладиста. Влітку в її тіні, відкинутої на річку, ніжаться щурята, люблять подрімати окуні.*

Я люблю цю берізку за її тиху мужність (В. Бочарніков «Берізка»).

Основні причини, що змушують автора користуватися абзацним членуванням:

- новизна інформації, нові мікротеми;
- важливість інформації у рамках відповідного тексту;
- емоційне виділення деталі;
- неможливість подальшого подання інформації без порушення змісту і логічності (у результаті лінійної несумісності фраз).

Деякі приклади:

ПЕРЕХІД ВІД ОДНІЄЇ МІКРОТЕМИ ДО ІНШОЇ

Дівки за худорбу звали Митю борзим, він був з тієї породи людей з чорними, наче б постійно розширеними очима, у яких майже не ростуть навіть у зрілі роки ні вуса, ні борода, – кучерявиться тільки щось рідкісне і жорстке. Однак на другий день після розмови зі старостою він зранку поголився і надів жовту шовкову сорочку, дивно і красиво освітила його виснажене і наче б натхненне обличчя.

Об одинадцятій годині він повільно, намагаючись надати собі трохи нудьгуючий, знічев'я гуляючий вигляд, пішов у сад.

Вийшов він з головного ганку, зверненого на північ. На півночі, над дахами каретного сараю і обори (для худоби) і над тією частиною саду, через яку завжди дивилася дзвіниця, стояла аспідна муть. Та й все було тьмяно, в повітрі парило і пахло з труби людської. Митя повернув за будинок і попрямував до липової алеї ... (І. Бунін «Митіна любов»).

ВАЖЛИВІСТЬ ПІДСУМКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ, УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНА СЕНТЕНЦІЯ

А потім все змінювалося не по днях, а по годинах. Зеленів вигін, зеленіли верби перед хатами, зеленіла береза ... Йшли дощі, минали жаркі червеві дні, розквітали квіти, наступали веселі сінокоси ... Пам'ятаю, як м'яко і безтурботно шумів літній вітер у шовковистому листі берези, плутаючи це листя й схиляючи до самих колосків тонкі, гнучкі гілки; пам'ятаю сонячний ранок на Трійцю, коли навіть бородаті чолов'яги, як істинні нащадки русичів, посміхалися з-під величезних березових вінків; пам'ятаю грубі, але могутні пісні на Духів день, коли ми з заходом йшли в найближчий дубовий лісок і там варили кашу, розставляли її в черепках на пагорбах і «молили зозулю» бути милостивим віщуном; пам'ятаю «ігри сонця» під Петрів день, пам'ятаю величальні пісні і гучні весілля, пам'ятаю зворушливі молебні перед лагідною заступницею всіх скорботних – у полі, під відкритим небом ...

Життя не стоїть на місці – старе відходить, і ми проводжаємо його часто з великої смутком. Так, але чи не тим і гарне життя, що воно перебуває в невинному оновленні (І. Бунін «Епітафія»).

* Епітафії – надгробні написи на пам'ятниках, скорботні посмертні поминальні слова, вірші, фрази і вислови над могилою.

ЕМОЦІЙНЕ ПІДКРЕСЛЕННЯ

... Дивлячись на нього, не вірилося, що бувають матері у таких хрипунів і лихословів. Не вірилося, що Онися його мати.

Та й не можна було вірити (І. Бунін «Веселий двір»).

НЕСУМІСНІСТЬ ВИСЛОВЛЕНЬ ПРИ ПОСЛІДОВНОМУ ПОДАННІ НОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

– Біля проходу через важку, обшиту грубим тесом барикаду міліціонер перевіряв мій пропуск на вихід з осажденного міста.

Він порадив мені під'їхати до першої лінії попутньою машиною.

– Темно. Далеко на тому березі прокинувся командир роти. Він чує цей вогонь і думає про свою розвідку. Вона призначена на північ.

У першому випадку необхідно розірвати контактне розташування займенника *він* і з осажденного міста; у другому випадку такої потреби немає, оскільки ланцюгова залежність простежується чітко.

6. Функції абзацу

Основне призначення абзацу – розчленування тексту з метою виділення його компонентів (значущих частин), що полегшує сприйняття повідомлення, а також розставляє акценти. Текст, не розчленований на абзаци, сприймається важко; сила його впливу на адресата падає. Утрудненість читання призводить до втрати інтересу і притуплення уваги.

Виділятися абзаци можуть з різних причин, з різними конкретними цільовими настановами. Тому й функції абзацу можуть бути різними.

Абзац може бути чисто **формальним засобом розмежування реплік різних осіб у діалогічно побудованому тексті**.

У монологічному тексті абзаци виконують більш складні функції, підстава для членування тексту на абзаци стає вибірковою.

Основними функціями абзацного членування є: **логіко-змістова, експресивно-емоційна, акцентно-видільна**. Функції можуть поєднуватися повністю або частково, особливо експресивно-емоційна і акцентно-видільна.

Логіко-змістова функція абзацу може бути виявлена в текстах різної цільової настанови – у наукових, навчальних, художніх.

Однак логіко-змістовий принцип у чистому вигляді або посилений акцентно-видільним у художньому тексті може порушуватися для надання тексту емоційних якостей. Тоді вступає в силу принцип експресивно-емоційного членування тексту. У таких випадках абзац розриває логіко-змістову нитку опису або розповіді й цілком слугує меті впливу на емоції читача. Такий абзац не зумовлений будовою самого тексту, він найвищою мірою авторський, часто навіть порушує змістове членування, зміщує ритм, перериває рівний хід розповіді. Наприклад:

... У нього голова закрутилася від телескопічності, і для чогось, безглуздо, він її обмацав, свою голову ...

Вчасно. Так йому здавалося, що він легко, як якусь насадку, зняв свою голову з плечей і тепер (вона відразу зменшилась до розміру яблочки, дуже охайна) покручує її в руках, з подивом, але і якось

байдуже роздивляючись, як не свою... (А. Бітов «Фотографія Пушкіна»).

Особливо ефектний цей прийом виділення в окремі абзаци синтаксичних конструкцій, що повторюються. Сила їхнього впливу на увагу й почуття читача очевидна, до того ж сприяє і ритмічності, що складається за такого членування. Наприклад:

Буває така душевна упевненість, коли людина може зробити все.

Він може майже миттєво написати такі вірші, що нащадки будуть повторювати їх декілька сторіч.

Він може вмістити у своїй свідомості всі думки і мрії, щоб роздати їх першим же зустрічним і ні на хвилину не пошкодувати про це.

Він може побачити і почути чарівні речі там, де їх ніхто не помічає: срібний пень у місячну ніч, дзвін повітря, небо, схоже на старовинну морську мапу. Він може придумати безліч дивовижних розповідей (К. Паустовський «Розливи річок»).

Отже, членування на абзаци в різних видах тексту має загальну основу – логіко-змістову, однак є специфічні відмінності у використанні абзацу. Ця специфіка створюється різним характером впливу на читача: для текстів, спрямованих тільки на інтелектуальне сприйняття, зразкові абзаци, побудовані за принципом тематичного (новий абзац розкриває нову тему), для текстів, розрахованих не тільки на інтелектуальне, а й на емоційне сприйняття, – абзаци акцентні, експресивно-видільні. При цьому не можна забувати і про чисто суб'єктивний момент – авторську манеру організації тексту за допомогою абзацного членування. Відомо, що обсяг тексту між абзацним відступом у різних авторів різний, і пояснюється це багатьма причинами: жанровими особливостями твору, його функціонально-стильовою належністю, стилістичною тональністю, загальним обсягом твору, його призначенням, авторською манерою викладу тощо. Наприклад, Л. М. Толстой у своїх романах часто об'єднує ряд надфразових єдностей у великі абзаци – **багатотемні блоки**. Такі абзаци можуть займати не одну сторінку тексту. Те ж можна виявити в текстах Ф. М. Достоєвського. Наприклад, у «Записках з підпілля» багато підрозділів оформлені як один-єдиний абзац. Автори менш великих і особливо малих жанрових форм надають перевагу тематично структурованим абзацам. Можна відзначити і той факт, що письменники сучасні значно активніше використовують абзацне членування, ніж письменники XIX сторіччя. І це пов'язано не тільки з індивідуальними вподобаннями, а й із загальними тенденціями в синтаксисі сучасної української (російської) мови: вона стає більш динамічною, розчленованою і актуалізованою.

Крім того, спостереження показують, що в різних виданнях одних і тих же творів можна виявити розбіжності у розбитті тексту на абзаци. Отже, не можна скидати з рахунків і видавничу практику (особливо це стосується масових видань).

Усе це ще й ще раз свідчить, що абзацне членування, на відміну від семантико-синтаксичного, набагато суб'єктивніше.

Однак ця суб'єктивність не заважає прояву загальних закономірностей побудови тексту, порушення яких сприймається як наслідок недостатньої продуманості при його оформленні.

Література до лекції № 4

1. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. –416 с.
2. Валгина, Н. С. Теория текста [Текст] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2004. – 250 с.
3. Лосева, Л. М. Текст как единое целое высшего порядка и его составляющие (сложные синтаксические целые) [Текст] / Л. М. Лосева // Рус. яз. в школе. – 1973. – № 1. – С. 61–67.
4. Кримський, С. Б. Запити філософських смислів [Текст] / С. Б. Кримський. – К. : Вид-во. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
5. Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми [Текст] : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

Лекція 5.

ТИПИ ТЕКСТІВ

План

1. Типологія текстів.
2. Тексти нехудожні й художні.
3. Тексти монологічні й діалогічні.
4. Інтертекстуальність, або текст у тексті.
5. Поняття креолізованого тексту.
6. Функціонально-стильова характеристика тексту (науковий стиль мовлення).

1. Типологія текстів

Типологія тексту, незважаючи на своє центральне становище в загальній теорії тексту, до цих пір розроблена ще недостатньо. Не

визначені загальні критерії, які мають бути покладені в основу типологізації. Об'єктивно це пояснюється багатоаспектністю і тому складністю самого феномена тексту, суб'єктивно – порівняно невеликим періодом розроблення проблем тексту, коли вони почали формувати загальну теорію. Головна трудність полягає у тому, що у диференціації тексту неправомірно виходити з будь-якого одного критерію.

Критерії для типологізації текстів повинні охоплювати принаймні головні ознаки тексту: **інформаційні, функціональні, структурно-семіотичні, комунікативні.**

Поняття «тип тексту» у наш час прийнято як робочий термін у сучасних дослідженнях з теорії тексту, зокрема в лінгвістиці тексту. Розбіжності в тлумаченні поняття «тип тексту» ще досить великі. Його трактують то занадто вузько, то занадто широко (наприклад, кулінарний рецепт як тип тексту і переклад як тип тексту).

У філології найбільш відомими є **лінгвістична класифікація текстів** відповідно до виділених функціональних стилів (офіційно-ділові тексти, наукові, публіцистичні, художні), а також **традиційна літературознавча типологія художніх жанрів.**

У літературознавстві здавна прийнято виділяти три художніх жанри, а саме:

- лірику (до ліричних творів належать: *вірш, ода, балада, сонет* тощо);
- епос (до епічних творів належать: *повість, оповідання, роман* тощо);
- драму (*комедія, трагедія, жарт* тощо).

Таким чином, художні тексти мають свою типологію, орієнтовану на родожанрові ознаки.

Нехудожні тексти мають свою приватну типологію: *тексти масової комунікації, наукові тексти, офіційно-ділові тексти.*

Переважна більшість авторів, що займаються проблемами тексту, з **урахуванням чинників реальної комунікації відповідно до сфер спілкування** та характером відображення дійсності спочатку ділять усі тексти на:

- художні і нехудожні тексти (відрізняються (не)однозначністю сприйняття);
- усні й письмові (відрізняються сферами існування);
- монологічні і діалогічні тексти;
- тексти різної функціонально-стильової орієнтації тощо.

2. Тексти нехудожні й художні

Художній текст будується за законами асоціативно-образного мислення, нехудожній – за законами логічного мислення. У художньому тексті за зображеними картинами життя завжди присутній підтекстний, інтерпретаційний план.

На відміну від художнього, нехудожній текст є одновимірним, дійсність тут реальна й об'єктивна. Художній і нехудожній тексти різняться також характером впливу на емоційну й інтелектуальну сферу людської особистості. Основні відмінності нехудожніх і художніх текстів наведено у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Відмінності нехудожніх і художніх текстів

НЕХУДОЖНІ ТЕКСТИ	ХУДОЖНІ ТЕКСТИ
Присутність безпосереднього зв'язку між комунікацією і життєдіяльністю людини	Відсутність безпосереднього зв'язку між комунікацією і життєдіяльністю людини
Відсутність естетичної функції	Наявність естетичної функції
Експліцитність змісту (відсутність/наявність підтексту)	Імпліцитність змісту (відсутність/наявність підтексту)
Настанова на однозначність сприйняття	Настанова на неоднозначність сприйняття
Настанова на відображення реальної дійсності	Настанова на відображення нереальної дійсності (художні тексти не являють собою модель реальної дійсності, а свідомо конструюють можливі моделі дійсності)
У підґрунті побудови тексту лежить логічне мислення	У підґрунті побудови тексту лежить асоціативно-образне мислення
Як правило, одновимірні й однопланові тексти, дійсність реальна і об'єктивна	Завжди присутній підтекстовий, інтерпретаційний функціональний план, «вторинна дійсність»
Впливає, скоріше, на інтелектуальну сферу людини	Впливає, скоріше, на емоційну сферу людини
Виконують комунікативно-інформаційну функцію	Виконують комунікативно-естетичну функцію

НЕХУДОЖНІ ТЕКСТИ	ХУДОЖНІ ТЕКСТИ
Аналітизм проявляється через систему аргументації, відкритого доведення	Аналітизм має прихований характер, він ґрунтується на індивідуально обраних законах (автор, в принципі, не доводить, а розповідає, використовуючи конкретно-образні уявлення про світ предметів)
Структурно і функціонально висловлення – переважно раціонально-логічні	Структурно й функціонально висловлення – переважно емоційно-риторичні: модусні компоненти переважають над диктумними => підвищена експресивність тексту

Роль емоційно-риторичних структур зростає у різних текстах у русі від наукового викладу до художнього. Такі тексти, як наукові та ділові (відносно прості в структурному відношенні) організуються в основному раціонально-логічними структурами.

Роль емоційно-риторичних структур характерна для текстів художніх, хоча вона цілком відчутна і в текстах масової комунікації (зокрема – в газетах), де принципово важлива настанова, на що впливає функція мовних засобів і тексту в цілому.

У тексті, взятому для прикладу, фрази за стилем викладу є фактологічними; вони позбавлені емоційно-оцінних нюансів, орієнтовані на передачу об'єктивного змісту:

Хронологічний діапазон праці М. І. Пиляєва обмежений в основному другою половиною XVIII сторіччя, відкриваючись описом коронаційних урочистостей у зв'язку зі вступом на престол Катерини II і завершуючись характеристикою історії торгівлі в Китай-місті в XVII–XVIII сторіччях. Однак автор, простежуючи біографію героїв оповідання і їхні родоводи, виходить далеко за початково задумані рамки, захоплюючи петровський час, царювання Анни Іоанівни і Єлизавети Петрівни, а також роки правління Павла I і Олександра I. Таким чином, час, у якому відбуваються події і діють історичні персонажі книги, охоплює не тільки усе вісімнадцяте сторіччя, інтерес до якого був надзвичайно великий у минулому сторіччі, але виходить за його межі (Ю. Н. Александров «Вступ». Стаття до книги «Стара Москва» М. І. Пиляєва, 1996). Такий виклад в основі своїй зорієнтований на раціонально-логічні структури і розрахований на інтелектуальне сприйняття.

Раціонально-логічний виклад мови в нехудожньому тексті забезпечує експліцитність вираження змісту та найбільшу зв'язність. Причинно-наслідкові зв'язки виражені переважно лексично *оскільки, тому що, внаслідок чого* і т. п.), порядок слів переважно прямий, емоційно насичені слова і експресивні конструкції відсутні. Такий виклад мови істотно відрізняється від викладу художнього або публіцистичного тексту, де переважають емоційно-риторичні структури. Причому ці структурні відмінності можуть бути і не настільки яскраво виражені, хоча цілком відчутні.

А ось як виглядає виклад художнього тексту автора книги «Стара Москва» Ю. М. Александрова:

У 1771 році Москву відвідало жахливе лихо – у січні місяці в столиці відкрилася страшна моровиця. Занесена була чума в Москву військом з Туреччини ...

Жителі столиці впали в смуток ... За словами очевидця Подшивалова, народ умирав щодня тисячами ...

Ось як описує цей страшний час Л. І. Страхов, професор Московського університету, ще будучи гімназистом:

– «Ось, бувало, – каже він, – я, в казенному сюртуку з малинового сукна з блакитним коміром і обшлагами на блакитній стамедній [вовняна косонитна тканина] підбивці, з мідними жовтими великими гудзиками і в трикутному капелюсі, біжу від братика з папірцями в руці уздовж валу, а люди з різних будинків по всій дорозі і виповзають, і чекають на мене і, лише тільки углядають, бувало, і кричать: «дитя, дитя, скільки?» а я лечу, пристрибуючи, і кричу їм, наприклад: «шістьсот, шістьсот». І добрі люди, бувало, хрестяться і твердять: «Слава Богу, слава Богу!» Це тому, що напередодні я кричав сімсот, а третього дня вісімсот! Смертність була жахлива і росла до вересня так, що в серпні було небіжчиків майже не вісім тисяч» (Ю. М. Александров «Стара Москва»).

Такий виклад, з оцінними прикметниками, з прямою мовою, розмовно-народними формами, емоційно забарвлений, не тільки називає і описує подію, а й передає стан її очевидців. Ясно, що автор популярної книги про Москву не обмежується тільки констатацією фактів і тому звертається до засобів художньої образотворчості. Такий виклад має на меті здійснення емоційного впливу.

3. Тексти монологічні й діалогічні

Монолог (грец. monos – один і грец. logos – мова) – форма мови (тексту), розгорнуте висловлення однієї особи.

Діалог – (грец. dialogos) – форма мови, що є розмовою двох або кількох осіб. У останньому випадку використовується і термін «полілог».

Текст монологічний – це текст, поданий від першої особи або від стороннього спостерігача; також текст, поданий від імені невизначеного або знеособлено. **Діалогічний текст** зазвичай буває поданий як поєднання реплік, що належать різним особам. Діалог існує і як самостійний публіцистичний і філософський жанр (наприклад, діалоги Платона).

Специфічні комунікативні властивості діалогічного тексту можна звести до такого переліку:

- наявність мовця й адресата, які можуть бути й колективними;
- наявність зміни спрямованості ходів (комунікативних ролей);
- складність лінійного розгортання, можливість взаємного накладання реплік;
- тематична єдність, яка визначає розміри діалогу;
- перевага спонтанного мовлення;
- шаблонність мовленнєвої взаємодії, яка є основою процесу конвенціоналізації змісту;
- імпліцитність мовного вираження – «діалог майже завжди передбачає можливість недомовлювання, неповного висловлення, непотрібності мобілізувати слова, які мали б бути мобілізованими для наявності такого ж самого мисленнєвого комплексу в умовах монологічного мовлення»;
- переважно усний спосіб здійснення;
- значна роль міміки, жестів (графіки в разі письмового способу здійснення) та інших невербальних засобів;
- національна специфіка [1, с. 5–8; 2, с. 6–11; 5, с. 45–53].

Власне діалог є основною формою мови в драматичних творах, проте в принципі і монологічний текст (від автора) може містити діалогічні фрагменти. Діалогічні вкраплення у вигляді мови персонажів часто супроводжують тексти художньої прози. Це пряме використання діалогу.

У відкритому вигляді діалог може використовуватися у текстах науково-популярних, у яких заради цікавості, створення деякої сюжетності автор звертається до прямої мови – або у вигляді цитат чужих слів, або шляхом конструювання умовного діалогу з читачем.

У прихованій формі діалог може пронизувати монологічний текст різних видів: художній, газетний, науковий, навчальний. Питання про діалогічність, зокрема, письмової наукової мови неодноразово розглядався у ряді публікацій. Те ж можна сказати і про тексти газетних жанрів. Діалогічність властива будь-яким науковим і науково-

популярним текстам, хоча, природно, форми діалогічності більш щільно подані у текстах *дискусійних, полемічних*. Явний або прихований діалог завжди супроводжує виклад нового знання (теорії, концепції), оскільки виникає необхідність спростування старого. У науково-популярному тексті звернення до діалогізації переслідує інші цілі, пов'язані з популяризаторськими завданнями спілкування. Навчальна та навчально-інструктивна література також звертається до форм своєрідного діалогу, керуючись своїми цілями дидактичного характеру.

Звичайно, форми діалогічності, що використовуються у текстах наукових, науково-популярних, навчальних, інструктивних, якісно відрізняються від форм діалогічності художнього тексту. Їм, як правило, не властива персоніфікованість мови, як в художньому тексті. Діалогічність нехудожнього тексту виражена особливими експресивними засобами, які допомагають автору спрямувати свій текст до читача, часто ці мовні засоби сприяють встановленню контакту з читачем, вони імітують задушевність бесіди з ним, дають можливість автору акцентувати увагу читача на важливих питаннях.

Засоби діалогізації:

- **морфологічні:** адресатні займенники, імперативний і умовний способи дієслова, модальні частки, модальні слова, модальні дієслова в суб'єктивно-епістемічному значенні, деграматикалізовані форми, відсутність дієприкметників і дієприслівників, перевага особових займенників тощо;

- **синтаксичні:** повтори, звертання, вигуки, порушення порядку слів, приєднання, парцеляція, парентетичні звороти, односкладні, неповні й перервані висловлення, паратак西斯 (безсполучниковість), еліпсис, окличні звороти оцінної семантики, приказки, риторичні запитання, метакомунікативні вирази, ствердження й заперечення, комунікативні формули, мовленнєві штампи, звуконаслідування тощо;

- **текстові:** посилання, виноски, звернення до чужої думки.

У ще більш яскравій, безпосередній формі діалогізація супроводжує газетно-публіцистичний текст. До такої активізації літературної форми учасника спонукає сама заданість тексту – впливати на читача, зробити його учасником описуваних подій, вплинути на його суспільну свідомість. Усі названі тут засоби діалогізації у таких текстах супроводжуються прямими авторськими оцінками, що, безперечно, впливає на читача: він або погоджується з автором, або подумки вступає з ним в полеміку, спростовує його. Так і створюється діалог «автор – читач».

Так, прихований діалог «автор – читач» може бути присутнім у монологічно побудованому тексті, коли виникають бажання і необхідність активно впливати на читача. Автор немов розраховує на

реакцію читача, вона потрібна йому – і не тільки для того, щоб переконати в чомусь читача, а й для того, щоб зміцнитися самому в своїй власній думці. Звідси і прямі звернення, і апеляція до думки читача.

З іншого боку, монологічний і діалогічний тексти можуть поєднуватися у рамках інших літературних форм. Наприклад, драматургічні тексти можуть містити монологи, які вбудовуються у систему реплік, являючи собою своєрідний жанр у жанрі (згадаймо хоча б монологи Чацького у «Горі від розуму» Грибоєдова).

Наведені приклади суміщення діалогічного і монологічного текстів в основному стосуються формальних способів вкраплення діалогу в монологічний текст. Це стосується і тих випадків, коли мається на увазі прихований діалог, що має спрямованість від автора до читача.

Однак художня література дає приклади особливого типу діалогу, коли він, діалог, пронизує увесь текст твору цілком, стаючи наскрізним літературним прийомом, на основі якого і будується твір – і змістовно, і композиційно. Наприклад, у романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита» відносини Ієшуа (Христа) і Воланда складаються як відносини конфронтаційних сил, що проявляються через прихований діалог добра і зла.

Обидві особистості приховано полемізують один з одним, незважаючи на тимчасове і просторове несуміщення їх у сюжетній лінії роману. Їх позиції несумісні, їх реакції на схожі ситуації протилежні. Така протиставність може бути сприйнята як своєрідна діалогічність у побудові тексту. Але ця діалогічність проглядається на іншому текстовому рівні – на рівні ідейно-змістовному, а не формально-структурному.

4. Інтертекстуальність, або текст у тексті

Останнім часом у лінгвістиці тексту широко обговорюється не менш вагома текстова категорія – **інтертекстуальність** – як наявність у певному тексті слідів інших текстів, у більш широкому розумінні – діалогічний зв'язок тексту в семіотичному універсумі з попередніми текстами (**рекурсивний**) і з подальшим текстотворенням (**прокурсивний**). Термін уведений у 1967 р. послідовницею М. Бахтіна, семіологом і літературознавцем Ю. Крістевою, яка розробила теорію інтертекстуальності з позиції читача [6]. На теорію інтертекстуальності значний вплив мали роботи О. Потебні й О. Веселовського. Якщо перший розглядав поетичний образ як «постійний присудок до змінного підмета» [7, с. 484], то фундатор історичної поетики у праці «Вступ до історичної поетики» 1893 р. обґрунтував теорію міграції сюжетів і наголосив на тому, що

наявні у свідомості автора слова, мотиви, поетичні формули, сюжетні схеми відтворюються, зокрема, шляхом звернення до фантазії інших поетів [3, с. 21].

Інтертекстуальність здебільшого розглядається як рекурсивний зв'язок із певними текстами (з тими, що вже створені) і як занурення тексту до континуума інших текстів, до текстової традиції тощо. К. Леві-Стросс і М. Бахтін відзначали і прокурсивну інтертекстуальність як зв'язок із тим, що ще буде створено, прогностичний вплив певного тексту на подальший розвиток текстами, жанру, семіосфери тексту. Інтертекстуальність пов'язувалася з установкою на більш глибоке розуміння тексту, протидією монологічності за рахунок багатовимірних зв'язків з іншими текстами.

Б. Гаспаров у книзі «Язык, память, образ: лингвистика языкового существования» (1996 р.) обґрунтовує інтертекстуальність як безперервний потік цитації, що має лінгвістичну основу, адже він залучає комунікативні фрагменти як «первинні, безпосередньо задані у свідомості одиниці мовної діяльності, готові блоки» [4, с. 122].

Дискусійним питанням є створення **типології інтертекстуальності**. У книзі «Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов» Н. Фатеева створює оригінальну класифікацію інтертекстуальності й виокремлює такі її різновиди:

1) власне інтертекстуальність (цитати, алюзії, центонні тексти як цілі комплекси цитат й алюзій);

2) паратекстуальність як відношення тексту до свого заголовка, епіграфа, післямови;

3) метатекстуальність як переказ або посилення коментарів на претекст, дописування чужого претексту, гра із претекстами;

4) гіпертекстуальність як осміяння або пародіювання одним текстом іншого;

5) архітекстуальність як жанровий зв'язок текстів;

6) інші моделі й випадки інтертекстуальності (інтертекст як троп або стилістична фігура);

7) поетичну парадигму [9, с. 120–159].

Як здається, подібна диференціація не має єдиного параметра класифікації й потребує подальшої деталізації.

Виявами інтертекстуальності в тексті є:

- цитати (точні та приблизні);
- алюзії як прийоми художньої виразності, що змістовно збагачують текстову інформацію, створюючи численні асоціації за рахунок натяку на події, факти, персонажів інших текстів;
- ремінісценції, що передбачають уведення до певного тексту фрагментів, які нагадують адресатові події, факти, героїв,

стилістичні прийоми, мотиви іншого тексту;

- мандрівні сюжети (див. «Словарь сюжетов всемирной литературы» Френцеля);
- запозичення світоглядного способу естетичної фіксації світу, парадигматики асоціацій, синкретизм функціональних стилів тощо.

Інтертекстуальність є підґрунтям існування певних жанрів (**пародії, переказу, ремейку, коментаря, рецензії, реферату, автореферату, відгуку, резюме, анотації, перекладу** тощо).

На думку В. Проппа, І. Ревзіна, У. Еко, інтертекстуальність характеризується інваріантністю вияву. Інваріантами інтертекстуальності є **повторювані стандартні сюжети, текстові ситуації** тощо як прецедентні феномени текстового універсуму. Убудованість різних типів текстів до тексту також може розглядатися як вияв інваріантної інтертекстуальності.

5. Поняття креолізованого тексту

Повідомлення, укладене в тексті, може бути подано вербально (словесний текст) або іконічно, тобто зображально (грец. *eikon*) – зображення).

Основне завдання автора полягає у тому, щоб забезпечити реципієнту (читачеві) найбільш сприятливі умови для розуміння тексту. Тому, враховуючи характер і призначення тексту, автор може варіювати своє звернення до тих чи інших засобів вираження.

Поєднання вербальних і невербальних, образотворчих засобів передачі інформації утворює **креолізований текст** (рис. 5.2). Взаємодіючи один з одним, вербальний і іконічний тексти забезпечують цілісність і зв'язність твору, його комунікативний ефект.

Креолізовані тексти можуть бути текстами **часткової** креолізації і текстами з **повною** креолізацією. У першій групі вербальні та іконічні компоненти вступають в автосемантичні відносини, коли вербальна

Рис. 5.1. Креолізований текст

частина порівняно автономна і образотворчі елементи тексту стають факультативними. Таке поєднання знаходимо часто в газетних, науково-популярних і художніх текстах. Велика спаяність, злиття компонентів виявляється у текстах повної креолізації, у яких між вербальними і іконічними компонентами встановлюються синсеміотичні відносини: вербальний текст повністю залежить від образотворчого ряду, і саме зображення виступає як облігаторний (обов'язковий) елемент тексту. Така залежність зазвичай спостерігається в рекламі (плакат, карикатура, оголошення та ін.), а також у наукових і особливо науково-технічних текстах.

Іконічний компонент тексту може бути поданий ілюстраціями (фотографіями, рисунками), схемами, таблицями, символічними зображеннями, формулами тощо.

Вербальні та образотворчі компоненти пов'язані на **змістовому** (іконічні та вербальні компоненти позначають одні й ті ж предметні ситуації об'єктивного світу або різні предметні ситуації об'єктивного світу, що пов'язані між собою: тематично, асоціативно (тексти з ускладненим абстрактним змістом), **змістово-композиційному** (між компонентами креолізованого тексту встановлюються певні семантико-композиційні зв'язки, що проявляються у порядку розміщення вербальних та іконічних елементів у змістовій структурі (внутрішня або семантична співвіднесеність) і у формальній структурі тексту (зовнішня або візуально-просторова співвіднесеність) компонентів) і **змістово-мовному** рівні (семантична залежність одного компонента від іншого «підсилюється» при цьому відповідними мовними маркерами у вербальній частині тексту. Зв'язність вербального та іконічного компонентів на змістово-мовному рівні властива текстам з повною креолізацією. Такий тип зв'язку рідко вживається у художніх текстах, де вербальним та іконічним компонентам не властивий тісний зв'язок. Він може застосовуватися з певною естетичною метою, наприклад надати тексту оригінальність, створити відчуття невимушеної простоти тощо. Перевага того чи іншого типу зв'язку визначається комунікативним завданням і функціональним призначенням креолізованого тексту в цілому.

Найбільш автономними по відношенню до вербального тексту є художньо-образні ілюстрації до художнього тексту. Головне завдання художньо-образних ілюстрацій – емоційне вираження змісту літературних творів, саме тому воно виявляється суб'єктивним.

У текстах наукових, особливо – науково-технічних, образотворчий ряд має інше призначення – пізнавальне. Це такий елемент тексту, без якого текст втрачає свою пізнавальну сутність, тобто зрештою свою текстуальність. Наприклад, у фізико-математичних, хімічних текстах, у текстах, присвячених технічним розробкам, формули,

символічні зображення, графіки, таблиці, технічні рисунки, геометричні фігури та інші образотворчі елементи є змістовими компонентами тексту, що передають основний зміст тексту.

У цілому образотворчий ряд у вигляді художньо-образних, декоративних, пізнавальних ілюстрацій і вербальних компонентів створюють єдиний образ креолізованого тексту як об'єкта вербальної та візуальної комунікації.

6. Функціонально-стильова характеристика тексту (науковий стиль мовлення)

У характеристиці текстів за їх функціонально-стильовою орієнтацією (за їхньою належністю до різних функціональних стилів) ураховують такі ознаки (рис. 5.2):

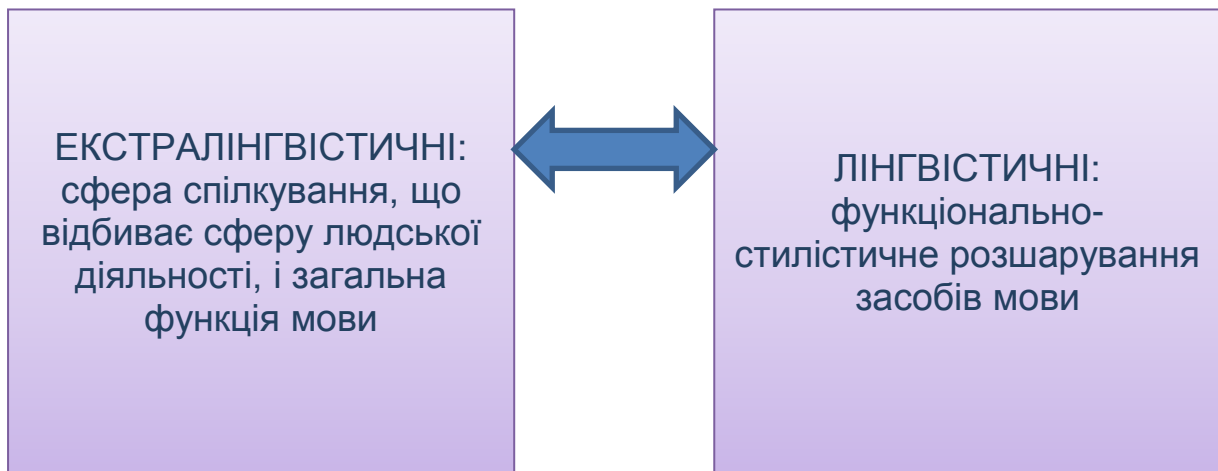

Рис.5.2. Екстралінгвістичні й лінгвістичні ознаки текстів

Важливими виявляються: сфера спілкування (ділова, спеціальна, політико-ідеологічна, естетична), функція мови і тексту в цілому (повідомлення, вплив), призначення тексту (інформування, припис, інструктування, навчання).

Усі тексти за їх функціонально-стильовими і стилістичними якостями можна віднести до основних книжкових стилів: офіційно-ділового, наукового, публіцистичного і художнього. Природно, що їх жанрово-стилістичні різновиди різноманітні. І ступінь диференціації може бути різною. Різним видам тексту, різним жанрам літературних творів відповідають внутрішні різновиди функціональних стилів.

Усередині жанрів можна виділити свої різновиди, і тому внутрішня диференціація стилів і текстів може виявитися багатоступінчастою (табл. 5.2):

Таблиця 5.2.

Диференціація стилів і текстів

Назва стилів	Основні ознаки стилів		
	Мета мовлення	Жанри текстів	Мовні особливості стилю
Розмовний	Обмін інформацією, думками, враженнями, виховний вплив	Особисті листи, записки, смс-повідомлення, блоги тощо	Побутова лексика, емоційно забарвлені й просторічні слова, звертання, вигуки
Науковий	Повідомлення про результати наукових досліджень	Наукові тексти (науково-технічні, науково-гуманітарні, природничі), науково-популярні; навчальні; у стильовому відношенні розрізняють і жанрові різновиди: монографія, стаття, тези, реферат, підручник, навчальний посібник, збірники вправ, задач тощо	Терміни, складні синтаксичні конструкції
Офіційно-діловий	Регулювання офіційно-ділових стосунків	Тексти дипломатичні, законодавчі, юридичні, адміністративно-канцелярські, які, у свою чергу, мають жанрову диференціацію: нота, конвенція, міжнародний договір, заява; закон, статут, розпорядження; протокол, доповідна тощо	Стандартна канцелярська лексика, складні речення
Публіцистичний	Формування громадської думки	Тексти агітаційно-пропагандистські, політико-ідеологічні, науково-публіцистичні, критико-публіцистичні, художньо-публіцистичні: заклики, прокламації, партійні документи; репортажі, інтерв'ю, кореспонденції, статті, огляди, замітки; нариси, фейлетони та ін.; довідкова й інструктивна література у вигляді різного роду словників і енциклопедій, інструкцій тощо	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова
Художній	Вплив на почуття людей	Проза, поезія, драматургія: новела, ода, опус, нарис, повість, п'єса, розповідь, роман, епопея, епос, есе	Засоби образності

Серед показників мовно-стилістичного плану враховуються загальні стильові і стилістичні домінанти, з них найбільш узагальненими і типовими є:

- абстрактність – конкретність;
- логічність – емоційність;
- стандартність – стилістична маркованість;
- об'єктивність – суб'єктивність.

Відповідно до цих показників визначають співвідношення раціонально-логічних та емоційно-риторичних мовних структур, а також форми подання авторства в тексті і характер авторської модальності. Важливим виявляється і характер **стандартизованості мовлення** у тексті. Природно, що мовний стандарт протипоказаний художнім текстам. Що ж до текстів іншої стильової орієнтації, то ця якість мови різною мірою, звичайно, є необхідною. Без мовного стандарту, наприклад, неможливо уявити діловий лист. Не відходять від стандарту і виробничо-технічна література, а також тексти інструктивного плану. Сам характер стандартизованості мовлення стосовно різних видів тексту може зазнавати зміни принципового характеру, наприклад в офіційно-ділових і газетних текстах. У першому випадку стандарт незмінний і постійний, досить регламентований; у другому випадку – спостерігається велика рухливість у застосуванні стандарту, він допускає оновлення, модернізацію, постійне варіювання, тобто до самого стандарту застосовні такі визначення, як «жорсткий» і «м'який» стандарт.

Ураховують і такий аспект у характеристиці тексту, як **міра ймовірності прагматичної інформації**, спроектованої на потенційного читача. Якщо цю міру ймовірності прагматичної (нової, корисної, яка сприймається читачем) інформації позначити терміном **«ентропія»**, то по відношенню до функціонально різних текстів ця міра визначиться таким чином: для офіційно-ділових текстів адекватність ентропії принципова, для наукових – обмежена спеціальним колом читачів, тому цілком передбачувана; для публіцистичних і газетних текстів адекватність ентропії принципова, але непередбачувана; для художніх – неприципова і непередбачувана.

Дані загальні функціонально-стильові показники текстів проявляються в сукупності типових для кожного різновиду тексту мовно-стилістичних засобів. Ці мовно-стилістичні засоби утворюють мовні системи, які називають функціональними стилями. Вони утворилися завдяки використанню мови у різних сферах людської діяльності. Загальнонародна мова у кожному випадку ніби

приспосовується до потреб конкретного стилю спілкування і, отже, відповідного, конкретного типу тексту.

Зупинимось детальніше на науковій (спеціальній) літературі.

Науковий стиль мовлення обслуговує спеціальну сферу людської діяльності – наукову. Оскільки наука виконує функцію «вироблення і теоретичної систематизації об'єктивних знань про дійсність», для наукового стилю мовлення головним є *логічне, точне, однозначне вираження думки*.

Наука оперує поняттями і категоріями, а процес наукового мислення втілюється в умовиводах і міркуваннях. Понятійність, абстрагування та логічність мислення визначають і характерні риси наукового стилю – *абстрактність, узагальненість і структурно виражену логічність* викладу.

Звідси окремі стильові ознаки наукового тексту: *змістова точність (однозначність), об'єктивність, строгість, прихована емоційність*. Ступінь прояву цих ознак може бути різним і залежати від жанру, теми, індивідуальності автора тощо. Узагальнено-абстрактний характер мови проявляється навіть у тому, що слово тут позначає загальне поняття, наприклад: «*Ріст дуба триває 150–200 років*» (дуб не поодинокий предмет, а загальне поняття).

Узагальнена абстрактність, однак, не передбачає, що науковому стилю принципово протипоказана образність. Вона є, але по суті своїй інша, ніж у художньому тексті. Словесні образи тут допомагають вираженню понятійної думки. Наприклад, стерті метафори, що стали термінами: *рукав (річки), підшва (гори)* – у географії.

Наукова література з тематичною ознакою різноманітна – науково-гуманітарна, науково-технічна, природничо-наукова. Однак з точки зору функціонування мови в цих різновидах відмінність відчувається в основному на термінологічному рівні. Що ж стосується загальних стильових прикмет, то вони виявляються схожими.

Науковий стиль припускає офіційну обстановку спілкування, установку на опосередковано-контактне спілкування; переважання письмової форми спілкування. Ці умови тягнуть за собою попередню продуманість, підготовленість мови і, отже, ретельність її оформлення.

Такі якості наукових творів, як доказ положень, висунення гіпотез, їх аргументація, систематичність викладу, позначаються на виборі способів оформлення думки: ланцюга міркувань і доказів, суворої система логічних суджень, причинно-наслідкових зв'язків.

Наукові тексти розраховані на логічне, а не емоційно-чуттєве сприйняття, тому емоційне в мові не виявляється відкрито, науковий стиль тяжіє до мовних засобів, позбавлених емоційного навантаження і експресивного забарвлення. Сучасний науковий стиль прагне до

стандартизації засобів вираження, особливо в його науково-технічних різновидах.

Функції образу в науковій і художній літературі різняться. Образ тут – засіб роз'яснення наукових понять. Ступінь емоційного в мові науки визначається областю знання, до якої належить текст. Наприклад, наукові і технічні тексти максимально формалізовані, авторська індивідуальність тут прихована, і тому емоційні елементи зведені до мінімуму.

Мета експресії в науці – у доказовості (так звана **інтелектуальна експресивність**). Це досягається, наприклад, підсилювальними і обмежувальними частками, вступними модальними словами тощо.

Стиль наукового твору може різнитися залежно від жанру, призначення, спрямованості читачів, індивідуальності автора, предмета викладу та ін.

Наукова публікація може бути призначена для фахівців і для широкого кола читачів. Тому виділяється **власне науковий стиль** викладу і **науково-популярний**; особливими підстилями є навчально-науковий, науково-публіцистичний і науково-мемуарний. За іншими ознаками виділяються науково-реklamний, науково-реферативний і науково-інформаційний підстилі, а також науково-інструктивний, науково-діловий, науково-фантастичний. Ці розряди визначаються вмістом наукових публікацій.

Жанрова різноманітність наукової літератури також впливає на формування стильових рис. Це – монографії, статті, наукові звіти, описи рекламованого промислового об'єкта, патентні описи, реферати, анотації тощо.

Усі ці відмінності, що створюють специфіку наукового викладу конкретних типів публікацій, не мають спільних стилетворчих рис, властивих науковому стилю у цілому: сувора нормованість мовних засобів, термінування; однозначне вживання слів у предметно-логічних значеннях; книжковий характер лексики і синтаксичних конструкцій; використання розгорнутих речень з чітко вираженими синтаксичними зв'язками; велика кількість дієприслівникових і дієприкметникових оборотів, ланцюжків атрибутивно-іменних сполучень; безособовість, монологічність тощо.

Для наукового стилю притаманна така **лексика**:

- 1) загальнонавчана (нейтральна);
- 2) загальнонаукова;
- 3) спеціальна (термінологічна).

Наукові твори потребують логічності у викладі. Тому тут переважають інтелектуальні елементи мови: наукова і технічна термінологія (здійснюється передача наукових понять) і абстрактна

лексика (слова, що позначають абстрактні поняття). Назви конкретних предметів, людей позначають ознаки, дії, спеціальності або посади.

У зв'язку з появою «гібридних» наук (біофізика, геохімія та ін.) стає важко виділяти загальнонаукову, загальнотехнічну, галузеву та вузькоспеціальну термінологію. У цілому ж термінологічній лексиці властиві спільні риси: абстрагований, логіко-понятійний характер, системність, однозначність, неметафоричність.

Терміни можуть бути:

- загальноновживаними (загальнонауковими), наприклад: *конструкція, деформація, структура, система, валентність*;
- вузькоспеціальними (терміни конкретної галузі знання): *турбулентність, флуктуація, нейродерміт, міокардит*.

Загальноновживані терміни часто детермінологізуються, наприклад: *атмосфера довіри, психологічний клімат*.

Термінам близька професійна лексика, що обслуговує певний виробничий процес. Професіоналізми, на відміну від термінів, не утворюють системи, оскільки професійна назва часто буває умовною або побудованою на метафорі, термін же (наукове позначення) прагне розкрити сутність поняття.

Професіоналізми часто виступають як просторічні еквіваленти термінів, наприклад, «вирубати», тобто «вимкнути» (з промови електриків), «задраїти», тобто «щільно закрити» (з промови моряків). Професіоналізми служать для диференціації та конкретизації значень. Наприклад, у словнику В. Даля фіксуються такі назви хвостів тварин: у корови – *хлестун, хлебестун, охлест*; у кози – *реп'ях, куйрук*; у дворняжки – *ласк*; у гончака – *гін*; у вовка – *поліно*; у лисиці – *труба*; у бобра – *лопата*; у білки – *пушняк*; у риби – *плескіт, плойок*; у зайця – *стріла*. Там же: *зайчата весняні – це настнички; літні – колосовички; осінні – листопаднички*.

Елементи терміносистем можуть входити до різних систем і галузей знань, наприклад: *морфологія* – в мовознавстві і в ботаніці. Однак у межах однієї терміносистеми термін повинен бути однозначний, моносемічний, належати до одного термінологічного поля. Неприпустимі багатозначні терміни, що позначають величини, розрахункові поняття.

Сучасні термінологічні системи не завжди досконалі, допускають багатозначність, що порушує вимоги до «ідеального» терміну: одне значення має бути закріплено тільки за одним терміном. Полісемічними є такі терміни, як «*нагрівання*», «*тиск*», «*прозорість*», «*звукопровідність*», «*морозостійкість*» та ін. Термін «*прозорість*», наприклад, в одному випадку позначає властивість, в іншому – величину, що характеризує властивість.

Багатозначними іноді виявляються терміноелементи (слова або частини слів, що входять до складу складних термінів і термінів-словосполучень, але мають самостійне значення). Так, у терміні «жива сила» терміноелемент «сила» має значення «енергія», а в терміні «кінська сила» – у значенні «потужність».

Отже, знання стильової диференціації сучасної мови, системи функціональних стилів дає підставу для визначення тексту як функціонально-стильової категорії, оскільки самі стилі виявилися й сформувалися на базі сукупності контекстів з тотожним або схожим стилістичним забарвленням.

Література до лекції № 5

1. Арутюнова, Н. Д. Слово о диалоге [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Моно-, диа-, полилог в разных языках и культурах; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2010. – С. 5–8.
2. Безугла, Л. Р. Діалог, діалогічний текст та діалогічний дискурс [Текст] / Л. Р. Безугла // Вісн. Харк. нац. ун-та ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 867. Сер. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – Вип. 60. – С. 6–11.
3. Веселовский, А. И. Историческая поэтика [Текст] / А. И. Веселовский. – М. : Высш. шк., 1989 – 648 с.
4. Гаспаров, Б. М. Язык, память, образ: Лингвистика языкового существования [Текст] / Б. М. Гаспаров. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.
5. Дускаева, Л. Р. Диалогичность речи (письменной) [Текст] / Л. Р. Дускаева // Стилистический энциклопедический словарь русского языка ; под. ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта; Наука, 2003. – С. 45–53.
6. Кристева, Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики [Текст] / пер. с фр. Г. К. Кошелева и Б. П. Нарумова. – М. : РОССПЭН, 2004. — 656 с.
7. Потебня, А. А. Эстетика и поэтика [Текст] / А. А. Потебня. – М. : Высш. шк., 1976 – 340 с.
8. Потебня, А. А. Слово и миф: Теоретическая поэтика [Текст] / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – С. 249–252, 256–260.
9. Фатеева, Н. А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов [Текст] / Н. А. Фатеева. – М. : Агар, 2000. – 280 с.

Лекція № 6

МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПЛАН

1. Описовий метод.
2. Порівняльно-історичний метод.
3. Структурний метод:
 - методика дистрибутивного аналізу;
 - трансформаційний аналіз;
 - методика безпосередніх складників;
 - компонентний аналіз.
4. Лінгвостилістична абстракція.
5. Індукція і дедукція.
6. Евристичні методи.
7. Метод реконструкції.
8. Пояснювальний опис.
9. Формалізація лінгвістичних описів.
10. Верифікація, доказ і аргументація у лінгвістиці.
11. Методи суміжних наук, які використовуються у лінгвістиці:
 - статистичний аналіз.

Методами лінгвістичних досліджень займались багато відомих вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема: В. Богородицький, І. Бодуен де Куртене, К. Бругман, В. Вундт, Б. Дельбрюк, Г. Пауль, О. Потебня, П. Фортунатов, В. Шерер, Г. Штайнталь, А. Шлейхер та ін.

Метод (від грец. *methodos* «шлях дослідження, пізнання») – система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення. У загальнонауковому та філософському значенні термін «метод» означає шлях пізнання і тлумачення будь-якого явища дійсності. Загальнонаукові методи пізнання базуються на знанні універсальних законів природи, суспільства і мислення. У спеціальному науковому значенні метод означає шлях пізнання і тлумачення явищ, який використовується у певній конкретній науці (математичні методи, соціологічні методи, лінгвістичні методи тощо). На думку Б. М. Головіна, **метод** – це шлях, який прокладають до істини, а **методика** – інструменти, потрібні для розчищення цього шляху [2].

Виділяють такі методи дослідження:

1. Описовий метод – планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії. В описовому методі

розрізняють такі послідовні етапи: 1) виділення одиниць аналізу (фонем, морфем, лексем, конструкцій тощо); 2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація): поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонеми, фонеми на диференційні ознаки; 3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць. Описовий метод використовує прийоми *зовнішньої* та *внутрішньої інтерпретації*. **Прийоми зовнішньої інтерпретації** поділяють на два види: а) за зв'язком з позамовними явищами (соціологічні, логіко-психологічні, артикуляційно-акустичні); б) за зв'язком з іншими мовними одиницями (прийоми міжрівневої інтерпретації) [1]. **Прийоми внутрішньої інтерпретації** – це різні способи вивчення мовних явищ на основі їхніх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків, тобто, як зауважив Ф. де Соссюр, вивчення мови в самій собі і для себе самої. Парадигматична методика охоплює опозиційний прийом (на основі зіставлення й протиставлення мовних одиниць устанавлюються їхні диференційні ознаки, а на основі спільності й відмінності одиниці об'єднуються у різні парадигматичні групи). Парадигматична методика доповнюється синтагматичною, тобто вивченням сполучуваності досліджуваних одиниць, їх контексту. Синтагматика нерідко розкриває приховані властивості мовної одиниці, які при парадигматичному (опозиційному) підході можуть бути непоміченими [2].

2. Порівняльно-історичний метод (компаративний, лінгво-генетичний) – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. Цей метод ґрунтується на наукових прийомах відтворення (реконструкції) незафіксованих писемністю наявних у минулому мовних фактів шляхом планомірного порівняння відповідних пізніших фактів двох чи більше конкретних мов, відомих за писемними пам'ятками або безпосередньо за їх уживанням у мовленні. Основоположниками цього методу є німецькі вчені Ф. Бопп і Я. Грімм, датський мовознавець Р. Раск і російський вчений О. Х. Востоков. Порівняльно-історичному методу відповідає певна теорія мови, основний зміст якої зводиться до таких чотирьох положень: 1) порівняння мов виявляє їх спорідненість, тобто походження від одного джерела – мови-основи (прамови); 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються у сім'ї, групи і підгрупи; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком; 4) зміни звуків у споріднених мовах мають чіткий закономірний характер, через що корені та флексії є стійкими впродовж тисячоліть, що дає можливість установити (реконструювати) архетипи. Найважливішою процедурою порівняльно-історичного методу є реконструкція звуків і

морфологічних архетипів, яка здійснюється за допомогою установалення відповідників на всіх рівнях мови [1].

3. Структурний метод – метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами. Цей метод виник у 20-х роках ХХ сторіччя як антитеза порівняльно-історичного. Поштовхом до появи цього методу і взагалі структурного напрямку в мовознавстві стали праці Ф. де Соссюра і І. О. Бодуена де Куртене. Структурний метод реалізується у таких чотирьох методиках: **дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.**

• **Методика дистрибутивного аналізу** (М. Блумфільд, З. Харрис) – дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті. Деякі одиниці мови мають навіть одиничну дистрибуцію, як, скажімо, українське *гайнувати* поєднується лише зі словом *час*, англійське *am* вживається тільки з *I*, німецьке *bin* – з *ich*, а *bist* – з *du*. На основі аналізу дистрибуції мовних елементів виділяють дистрибутивні класи. Існує таке дистрибутивне правило: якщо два елементи перебувають в одному й тому самому оточенні, то вони належать до одного класу. Перед лінгвістом у дистрибутивному аналізі стоять такі завдання (їх можна інтерпретувати і як послідовні етапи аналізу): 1) сегментація тексту (мовленнєвого потоку) на одиниці певного рівня (звуки, морфи, слова тощо); 2) ідентифікація виділених одиниць, тобто об'єднання їх у певні класи (фонеми, морфеми, лексеми тощо); 3) виявлення відносин між виділеними класами. Дуже важливим є врахування дистрибуції у процесі засвоєння слів іноземної мови, денотативний обсяг яких не збігається з їх перекладними відповідниками. Так, скажімо, значення «огрядний» передається різними словами англійської мови залежно від того, кого стосується ця ознака – дитини, жінки чи чоловіка (*stout man*, але *plump woman*), значення «високий» передається словом *high*, якщо йдеться не про істоту (*high tree, high mountain*), і словом *tall*, коли це стосується істоти (*tall girl, tall youth*) [3]. Для ідентифікації мовних одиниць використовують прийом субституції (у межах того самого оточення підставляють різні елементи):

- Я купив п'ять книг;
- Я купив п'ять олівців;
- Я купив п'ять яблук;
- Я купив п'ять картин;
- Я купив п'ять жоржин тощо.

В одному і тому самому оточенні взаємозамінні елементи належать до одного дистрибутивного класу. У наведеному прикладі

це – клас обчислюваних іменників (не можливо сказати *Я купив п'ять молоко, вод тощо).

- **Трансформаційний аналіз** (З. Харрис і Н. Хомський) – експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій. Суть цієї методики полягає у тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх еквівалентність іншим за будовою структурам, тобто можливість однієї структури перетворюватися на іншу (наприклад, активна конструкція може трансформуватися у пасивну). Трансформаційний аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики. Трансформаційна методика знайшла застосування у теорії і у практиці машинного перекладу. Елементи трансформаційного аналізу здавна використовують у шкільному викладанні рідної та іноземної мов. Так, скажімо, учням важко розрізнити додаток і неузгоджене означення [4]. За допомогою простої трансформації іменника у прикметник ці труднощі усуваються: якщо іменник трансформується у прикметник, то це – означення, якщо – ні, то це – додаток (*учитель школи* → *шкільний учитель*; *прибуття поїзда* – **поїздне прибуття*). Трансформаційний аналіз долає недоліки аналізу за безпосередніми складниками. Перетворивши формально нерозрізнені фрази *Спів пташок*, *Вивчення мови*, *Запрошення кіноактора* в їх трансформи, наочно побачимо їх відмінності: *Спів пташок* → *Пташки співають*; *Вивчення мови* → *Мова вивчається*; *Запрошення кіноактора* → *Кіноактор запросив*; *Запрошення кіноактора* → *Запросили кіноактора*.

- **Методика безпосередніх складників (БС)** – прийом подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів. Основні принципи методики БС, як і дистрибутивного аналізу, були сформульовані Л. Блумфільдом, а далі розроблені представниками дескриптивної лінгвістики К. Пайком, Ч. Хоккетом, Р. Уеллзом і С. Четменом. В основу аналізу за БС покладено поступове членування висловлення на бінарні складники, яке продовжується доти, доки не залишаться неподільні елементи (кінцеві складники). Речення (коли йдеться про аналіз за БС на синтаксичному рівні) поступово згортається до «ядерної» одиниці, тобто одиниці, яка лежить в основі його будови. У членуванні речення, як і словосполучення, дотримуються принципу: один із БС має бути ядром членованої конструкції, а інший – периферійним елементом. Так, скажімо, у словосполученні *моя книжка* слово *книжка* — ядро, а *моя* – периферійний (маргінальний) елемент, у словосполученні

написати листа дієслово *написати* — ядро, а *листа* — маргінал. Аналіз за БС ґрунтується на таких строгих правилах: 1) кожен раз дозволяється зробити тільки одне членування; 2) у процесі поділу не допускається перестановка складників; 3) у кожному членуванні береться до уваги тільки результат останнього членування.

• **Компонентний аналіз** – система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає у розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами. За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність. Зокрема, усі терміни спорідненості описують за допомогою трьох компонентів: стать (Ч – чоловіча, Ж — жіноча), характер спорідненості (П – пряма, Н – непряма), покоління (умовно виділимо п'ять поколінь і позначимо їх відповідно цифрами: 1 – покоління, від якого ведуть відрахунок, *я* і *представники мого покоління*, 2 – покоління батьків, 3 – покоління дідів, 2 – покоління дітей, 3 – покоління онуків). Відповідно слова спорідненості в термінах компонентного аналізу будуть описані так:

батько – ЧП2

мати – ЖП2

дідусь – ЧП3

сестра – ЖН1

син – ЧП-2

онучка – ЖП-3

дядько – ЧН2

тітка – ЖН2

племінник – ЧН-2 і т. д.

Компонентний аналіз вигідно відрізняється від інших способів опису семантики слова, оскільки він може бути поданий у вигляді таблиць, де по вертикалі розташовуються аналізовані слова, а по горизонталі – назви семантичних ознак. На перетині слів і ознак ставиться «+», якщо ознака наявна, або «-», якщо ознаки в значенні слова немає. Проілюструємо це на деяких дієсловах зі значенням переміщення. Оскільки кількість компонентів є значно меншою від кількості значень слів, то опис лексичних значень за допомогою компонентного аналізу є економним, компактним і зручним. Необмежену кількість словесних значень можна описати і систематизувати у вигляді обмеженої кількості тих самих компонентів. Не всі семи за своєю природою і функціями є однаковими. Розрізняють такі види сем: **класема, архісема, диференційна, інтегральна, ймовірнісна (потенційна), градуальна** (їх кількісна і

якісні характеристики в різних лінгвістичних джерелах не збігаються семи. **Класема** – найбільш узагальнена за змістом сема, що відповідає значенню частин мови (предметність, ознака, дія тощо). Її ще називають категоріальною семою. **Архісема** – сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи (час, погода, переміщення, почуття тощо). **Диференційна сема** – сема, за якою розрізняють значення (диференційною семою для *йти* і *бігти* є інтенсивність, для *йти* і *ходити* – односпрямованість/різноспрямованість). **Інтегральна сема** – сема, спільна для двох чи більше значень (так, *їхати*, *ходити*, *бігти* мають інтегральну сему 'місце переміщення – земля', *бігти* і *летіти* – 'односпрямованість'; інтегральною завжди є архісема). **Ймовірнісна або потенційна сема** – сема, яка не характеризує предмет чи взагалі поняття, позначене аналізованим словом, а може виявлятися у певних ситуаціях. Так, психолінгвістичний експеримент показав, що слово *начальник* асоціюється з такими ознаками, як «товстий», «злий», «нервовий», *професор* — «в окулярах», «старий», «розумний», *студент* — «веселий», «компанійський». Слово *собака*, як свідчать певні вирази, має потенційну сему «погане ставлення до неї» (*собачий холод*, *собаче життя*), слово *осел* асоціюється з тупістю (*дурний*, *як осел і зослити*). Зрозуміло, що не кожен начальник товстий чи злий, не кожен професор старий і ходить в окулярах, не кожен студент компанійський, далеко не до кожного собаки погано ставляться (переважно буває навпаки) і ніби немає підстав уважати осла тупою твариною, як змію — розумною, однак такі семи в названих словах приховані й інколи дають про себе знати. **Градуальна сема** – сема, яка не є якоюсь новою ознакою, а лише позначає ступінь прояву, інтенсивність тієї самої ознаки, що є і в інших близьких за значенням словах. Так, скажімо, слова *теплий*, *жаркий*, *гарячий* різняться між собою за градуальною семою: за ступенем прояву ознаки тепла. Методика компонентного аналізу передбачає не тільки розщеплення значень на складники, а й їх синтез. Компонентний аналіз застосовують не лише в теоретичних дослідженнях лексичної семантики. Він широко використовується у лексикографії. Новий тип тлумачних словників, де значення слів тлумачаться у термінах семного (компонентного) аналізу, вигідно відрізняється від традиційних адекватною, об'єктивною і вичерпною семантизацією. У старих тлумачних словниках траплялися випадки тлумачення одного невідомого через інше невідоме (на зразок лінгвістика – мовознавство). У словниках, укладених на основі компонентного аналізу, кожне значення слова буде тлумачитися як сума його сем. Першою спробою створення такого словника є «Частотний словник семантичних множників російської мови» Ю. М. Караулова, який був

виданий у Москві в 1980 р. Компонентний аналіз також використовували для комп'ютерного перекладу. У Московському лінгвістичному університеті опрацьовано програму, за якою з мови на мову перекладаються лише семи. При введенні слів у комп'ютер їхні значення розщеплюються на семи, далі семи однієї мови перекладаються семами іншої мови, після чого відбувається синтез перекладених сем. Елементи компонентного аналізу використовують у методиці викладання мов. У вивченні синонімів часто виникає необхідність виділити в них семантичні нюанси, якими вони різняться. Найкраще це зробити в термінах компонентного аналізу. Для того щоб розкрити семантичну неадекватність іншомовного слова та його корелята в рідній мові, найефективнішим також буде виявлення відмінних сем.

4. Лінгвостилістична абстракція – це метод, який застосовується для дослідження, аналізу та опису стилістичного феномена в мові в його цілісності, з урахуванням взаємозв'язків між людиною, світом, мовою. Лінгвостилістична абстракція дозволяє проводити аналіз нерозчленованих стилістичних об'єктів, які виступають як процес, як єдине ціле в сукупності її системних і структурних властивостей. Зокрема, застосування методу лінгвостилістичної абстракції при аналізі тексту дозволяє: 1) розглянути в комплексі особливу ієрархію відносин, що залежать від типу, жанру тексту: а) ситуацію спілкування; б) композиційну структуру тексту; в) набір мовних засобів, які корелюють як з ситуацією спілкування, так і зі структурою тексту, його континумом; 2) більш глибоко дослідити стилістичні ресурси і функціональні особливості тексту, враховуючи міждисциплінарні системні зв'язки з літературознавством; 3) використовувати інформаційну модель як інструмент мовностилістичної абстракції, що дає можливість здійснити комплексний аналіз тексту, не розчленовуючи його на частини, а виявляючи типи відносин між значеннями і формами їх відображення у стилістично диференційованих текстах різних типів і жанрів [5].

5. Індукція і дедукція. Здавна відоме логічне протиставлення індуктивного і дедуктивного методів дослідження. В емпіричних науках, до яких належить і лінгвістика, це протиставлення пов'язане з протиріччям між природою досліджуваного об'єкта (сутністю) і наявним у розпорядженні дослідника емпіричним матеріалом (фактами). Як уже було зазначено вище, об'єкт лінгвістики – мова – не надана досліднику безпосередньо. Досліджуваним емпіричним матеріалом дослідника є непрямі свідчення про мову, а саме – продукти мовної діяльності (мовні вирази). Кількість одиничних мовних фактів необмежена, тому збір усіх фактів є принципово

нерозв'язним завданням і не може бути кінцевою метою дослідження. Дедуктивний метод як відправний пункт передбачає сутності, основані на певних припущеннях, і перевірку реальності цих сутностей, їхньої відповідності (або невідповідності) досліджуваним фактам. У реальній лінгвістичній практиці застосування індуктивного чи дедуктивного методу в чистому вигляді неможливе, хоча певна перевага того чи іншого методу в конкретних наукових школах спостерігається нерідко. Найбільш продуктивним, швидше за все, є циклічне застосування дедуктивного та індуктивного методів з послідовним уточненням уявлення про досліджуваний об'єкт [4].

6. Евристичні методи пов'язані зі збором і документацією фактів. Сам процес отримання фактів може бути пасивним або активним. Метод пасивного спостереження (тобто реєстраційний метод) використовують тоді, коли необхідно отримати максимально достовірний мовний матеріал, що не залежить від волі дослідника і процесу вилучення мовних даних. Таким матеріалом є спонтанна мова носіїв мови в природній комунікативній ситуації. Дослідник є лише реєстратором цієї мови або використовує раніше зафіксовану мову (наприклад, письмові тексти). Первинною формою реалізації мовної діяльності є спонтанна і, перш за все, діалогічна мова. В останні десятиліття технічні засоби автоматичної фіксації усного мовлення надали дослідникам необмежений доступ до таких фактів. Активний (він же експериментальний) метод полягає у застосуванні всіляких процедур, що керують мовленнєвою поведінкою мовця, з метою отримання необхідних досліднику фактів. Інтроспективний метод використовують, коли мовні факти дослідник не реєструє, а створює сам, використовуючи себе як носія мови [5].

7. Метод реконструкції розроблений для фонетичної сторони мовних виразів. У зовнішній реконструкції використовуються дані генетично споріднених мов, при внутрішній реконструкції об'єктом спостереження є дані однієї мови [1].

8. Пояснювальний опис. Таксономічні і динамічні описи відповідають на запитання, як влаштована мова. В останні десятиліття від опису також очікують здатності пояснити, чому мова має саме таку, а не іншу будову. Такі описи називаються пояснювальними. Пояснення можуть бути внутрішньомовними (звернення до системних або історичних факторів, зокрема, пояснення через аналогію, через процеси мовних контактів; до ареальних або генетичних зв'язків досліджуваної мови; до типологічних закономірностей) і позамовних (наприклад, *апеляція до когнітивних структур і механізмів; до структури позамовної дійсності; до соціальних, психічних, культурних факторів*). Можливості пояснювального підходу ще далеко не вичерпані, і в наш

час його активно розробляють. Очевидно, що саме в рамках цього підходу лінгвістика впритул наближається до розуміння свого об'єкта [3].

9. Формалізація лінгвістичних описів. У лінгвістиці розроблені різні методи формалізації інформації про мову. Класичним формалізмом таксономічної лінгвістики є уявлення мовних одиниць, що знаходяться у протиставленні на системному рівні, у вигляді граматичної парадигми, тобто сукупності системно пов'язаних форм, наприклад, відмінкових і числових форм іменника чи особистих форм дієслова. Для подання синтагматичних та ієрархічних відносин мовних одиниць використовують різного типу графи, наприклад дерева залежностей і дерева складових. З точки зору здатності брати участь у синтаксичних процесах найбільш природним відношенням є суб'єкт. Так, у мовах з дієслівним узгодженням суб'єкт обов'язково є контролером погодження; іншими словами, якщо дієслово в мові в принципі узгоджується (скажімо, в особі або числі) з будь-якими синтаксично пов'язаними з ним членами речення, то серед останніх обов'язково виявиться суб'єкт. Часто він є і єдиним контролером узгодження, проте в деяких мовах є суб'єктно-об'єктне узгодження, а іноді контролером узгодження є також непряме доповнення [2].

10. Верифікація, доказ і аргументація у лінгвістиці (наприклад, незалежне опитування різних носіїв, регулярність парадигматичних відносин з іншими фактами, відповідність граматичним гіпотезам, відповідність даними відомих досліднику споріднених мов тощо). Особливі методи використовуються у діалектологічній роботі, коли треба уникнути переходу носія мови на літературну мову. Верифікація також необхідна при активному методі роботи з рідною мовою дослідника для підтвердження граматичної правильності отриманого факту. Інтроспективної оцінки дослідника часто виявляється недостатньо. У цих випадках використовуються опитування різних носіїв мови та статистична оцінка їх відповідей, оскільки вони можуть часто різнятися між собою і з оцінкою самого дослідника. Аргументація і доказ становлять важливий компонент описової роботи, будучи засобом підтвердження його правильності. Тому в лінгвістиці, зазвичай, використовують більш слабкі способи підтвердження істинності теорії, а саме – різні аргументаційні технології [5].

11. Методи суміжних наук, які використовують у лінгвістиці. Лінгвістика також запозичує методи у суміжних науках, таких, як психологія, соціологія, антропологія, культурологія, історія, акустична фізика, математика.

Так, математичні методи почали активно використовувати в середині ХХ сторіччя. Стимулом для цього стали перспективи машинного перекладу.

Розрізняють **кількісні** і **статичні** методи. Кількісні зводяться до підрахунку частоти вживання мовних одиниць. Статистичні методи передбачають використання різних формул для виявлення правил розподілу мовних одиниць у мовленні, установлення зв'язків між мовними елементами.

Математичні методи можуть виступати частиною інших методів, але мають і свою самостійну цінність. У межах лінгвістики виокремилися два розділи – лінгвостатистика і стилостатистика.

Лінгвостатистика досліджує, що саме в мові визначається правом вибору мовця, а що зумовлено її іманентною структурою, і як ці два параметри кількісно співвідносяться між собою. Статистичні закономірності лежать в основі організації тексту. Покриття тексту різними словами відповідає такій закономірності: на початку тексту різних слів більше, а далі їх менше. За допомогою статистичних методів визначають семантичні відстані між словами.

Стилоостатистика – це визначення і характеристика стилістичних особливостей окремих творів чи творів авторів через кількісні відношення використаних мовних елементів. Статистичний підхід дає можливість зробити висновки про словниковий запас, рівень кваліфікації, пріоритетні інтереси автора службового документа.

Приклад статистичного аналізу. Виходячи з комунікативно-прагматичного напрямку лінгвістичного аналізу у дебатах як діалогічному усному тексті можливо: ініціювати говоріння партнера (поставити йому запитання), коментувати відповідь партнера, перебивати говоріння партнера і т. п. У рамках гендерного дослідження необхідно оцінити, хто з учасників дебатів – чоловіки або жінки – частіше перебивають один одного.

Обсяг вибірки складають усі можливі комунікативні ходи партнерів (ініціація говоріння, коментарі, перебивання). Частота n – це сукупність перебивань з-поміж інших мовленнєвих ходів, що складають обсяг вибірки й визначає кількість елементів усієї вибірки (повна сума дорівнює одиниці або 100%). Частка перебивань з боку чоловіків і жінок становить відношення спостережуваної частоти перебивань відносно довжини вибірки (інших комунікативних ходів), відображене у відсотках.

Припустімо, було встановлено, що чоловіки здійснили усього 1978, а жінки – 1722 комунікативних ходів. З них комуніканти-чоловіки здійснили 62,3 % (1233) перебивань, жінки – 48,7% (838). На перший погляд, видається, що 62,3 % > 48,7%, але чи можна сказати, що таке

співвідношення статистично значуще, тобто чи воно підтверджує тенденцію, згідно якої чоловіки загалом частіше перебивають жінок?!

Показник кількісної варіації перебивань характеризує коливання частки перебивань (у відсотках) приблизно біля середнього значення кількості перебивань усередині досліджуваної вибірки. Значущість спостережуваних співвідношень середніх часток перебивань у чоловічому мовленні порівняно з жіночим мовленням підтверджує статистичний показник квадратичного відхилення середніх часток ε , що обчислюється за такою формулою:

$$\varepsilon = \sqrt{pq\left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)},$$

де ε – величина квадратичного відхилення середніх часток перебивань;

\bar{p} – середня частка (для двох вибірок) перебивань, реалізованих комунікантами-чоловіками і комунікантами-жінками;

n_1 – сукупність перебивань, реалізованих комунікантами-чоловіками, що складають першу вибірку;

n_2 – сукупність перебивань, реалізованих комунікантами-жінками, що складають другу вибірку;

\bar{q} – частка всіх інших комунікативних ходів, реалізованих комунікантами-чоловіками, що обчислюється за формулою $\bar{q} = 1 - \bar{p}$.

Якщо вибірки однакові за обсягом: $n_1 = n_2$, то $\bar{p} = \frac{p_1 + p_2}{2}$.

Якщо вибірки не однакові за обсягом: $n_1 \neq n_2$, то для визначення \bar{p} необхідно застосувати формулу **арифметичної зваженої**

$$\bar{p} = \frac{n_1 p_1 + n_2 p_2}{n_1 + n_2},$$

де p_1 – частка перебивань щодо сукупності інших комунікативних ходів (n_1), реалізованих комунікантами-чоловіками, що складають першу вибірку;

p_2 – частка перебивань щодо сукупності інших комунікативних ходів (n_2), реалізованих комунікантами-жінками, що становлять другу вибірку;

У розгорнутому вигляді формулу наведено нижче

$$\varepsilon = \sqrt{pq\left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)} = \sqrt{\left(\frac{n_1 p_1 + n_2 p_2}{n_1 + n_2}\right)\left(1 - \frac{n_1 p_1 + n_2 p_2}{n_1 + n_2}\right)\left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}.$$

Отриманий статистичний показник квадратичного відхилення ε потрібно порівняти з різницею між часткою перебивань, реалізованих комунікантами-чоловіками, і часткою перебивань, реалізованих комунікантами-жінками: $\Delta = p_1 - p_2$.

Якщо статистичний показник квадратичного відхилення ε менше різниці часток певної стратегії або тактики ($\Delta = p_1 - p_2$) утричі і більше $3\varepsilon \leq \Delta$, то спостережуване співвідношення перебивань вважають значущим, що підтверджує загальну тенденцію чоловіків до частішого перебивання мовлення жінок.

Середня частка чоловічих і жіночих перебивань

$$\bar{p} = \frac{n_1 p_1 + n_2 p_2}{n_1 + n_2} = \frac{1978 \cdot 0,623 + 1722 \cdot 0,487}{1978 + 1722} = 0,56.$$

Частка інших ходів $\bar{q} = 1 - 0,56 = 0,44$.

Статистичний показник квадратичного відхилення середніх часток перебивань, здійснених чоловіками та жінками:

$$\varepsilon = \sqrt{pq \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)} = \sqrt{0,56 \cdot 0,44 \left(\frac{1}{1978} + \frac{1}{1722} \right)} = 0,016,$$

що у 8,5 раза менше, ніж різниця між цими частками: $(\Delta = 0,623 - 0,487) / 0,016 = 8,5$.

Отриманий статистичний показник квадратичного відхилення середніх часток перебивань підтверджує статистичну значущість отриманих кількісних показників. Таким чином, було статистично верифіковано гендерні фактори організації дебатів як діалогічного тексту.

Література до лекції № 6

1. Глущенко, В. А. Лінгвістичний метод і його структура [Текст] / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.
2. Глущенко, В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.) [Текст] / В. А. Глущенко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Д., 1998. – 222 с.
3. Журавлев, В. К. Диахроническая фонология [Текст] / В. К. Журавлев. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
4. Иванова, Л. П. Общее языкознание. Курс лекций [Текст] : науч. пособие / Л. П. Иванова. – К. : Освіта України, 2010. – 432 с.
5. Климов, Г. А. Основы лингвистической компаративистики [Текст] / Г. А. Климов ; отв. ред. Н. З. Гаджиева. – М. : Наука, 1990. – 168 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
1. Лекція № 1. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ ЯК САМОСТІЙНА НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА	4
2 Лекція № 2. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ТЕКСТ»	17
3. Лекція № 3. ПРОБЛЕМА СПРИЙНЯТТЯ ТЕКСТУ І ЙОГО ІНФОРМАЦІНА НАСИЧЕНІСТЬ	27
4. Лекція № 4. ТЕКСТ ЯК ЗАКІНЧЕНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ СТРУКТУРНЕ ЦІЛЕ	50
5. Лекція № 5. ТИПИ ТЕКСТІВ	65
6. Лекція № 6. МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	83

Навчальне видання

**Ільченко Маргарита Леонідівна,
Рижкова Вікторія Василівна**

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Редактор С. П. Гевло

Зв. план, 2015

Підписано до видання 15. 05. 2015

Ум. др. арк. 5,3. Обл.-вид. арк. 6,0. Електронний ресурс

Видавець і виготовлювач
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
[http:// www.khai.edu](http://www.khai.edu)
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул.Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03. 2001